

IV. НЕОЛІТИЗАЦІЯ ПІВДЕННОГО ПОЛІССЯ ТА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Теплий і вологий клімат атлантичного періоду голоцену, що розпочався близько 5800 р. ВС, створив передумови для колонізації помірної смуги Європи мотичними землеробами Балкано-Дунайського регіону. З цієї датою пов'язують початок пізнього мезоліту в Європі, коли з Балканського півострова розпочалася її неолітизація.

Під терміном „неолітизація” в археологічній літературі мається на увазі процес переходу мисливсько-збиральницьких суспільств мезоліту до неолітичної доби, яка характеризується зародженням і поширенням відтворювального господарства та появою глиняного посуду. Г.Чайлд [1950] паралельно з цим терміном ввів поняття „неолітичної революції”, підкреслюючи радикальність трансформації первісних суспільств в процесі неолітизації.

Неолітизація Південно-Західної України.

Фундаментальним положенням сучасного європейського неолітознавства є загальновизнаний факт неолітизації середньої смуги Європи від Паризького басейну до Правобережної України у VI тис. ВС ранніми землеробами з Балкан через Подунав'я. Лісостепи Правобережної України були складовою частиною цього загальноєвропейського процесу, досить докладно вивченого кількома поколіннями європейських учених [Чайлд, 1952, Гимбутас 2006, Whittle 1985; Perles, 2001]. Однак останніми роками зроблено спробу спростувати балкано-дунайське походження неоліту Правобережної України, віддавши пріоритет східним витокам українського неоліту [Котова, 2002, с. 78]. Критичний аналіз аргументів прибічників південно-східної версії неолітизації території України [Залізняк, 2005а, с.120-122] дає підстави сумніватися в її перевагах перед балкано-дунайською. Неолітичні впливи на первісну Україну з південного заходу простежуються значно рельєфніше і на великому масиві джерел, представлених матеріалами цілої низки відомих археологічних культур, носії яких просунулися на Правобережну Україну з Подунав'я у кінці VII-V тис. до н.е. Мова йде про добре вивчені вітчизняними та зарубіжними археологами культури Гребеники, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені. Матеріали, отримані розкопками стоянок біля с.Добрянка, дають

конкретний приклад неолітизації регіону під впливом ранніх землеробів Подунав'я.

Дослідження кількох поколінь археологів Європи протягом останніх ста років дозволяють реконструювати послідовні етапи неолітизації півдня Центрально-Східної Європи.

Неолітичній революції передували суттєві природно-кліматичні зміни, пов'язані з кінцем льодовикової доби. Деградація Скандинавського льодовика зумовила переміщення шляхів атлантичних циклонів з Північної Африки та Середземномор'я на північ, на Європейський континент. Тому паралельно зі встановленням помірного та вологого клімату в мезолітичній Європі сталася аридизація Північної Африки та Близького Сходу, де почали формуватися найбільші на земній кулі пустелі – Сахара, Мароканська, Лівійська, Аравійська, Іудейська. Сухий, пустельний клімат різко скоротив поголів'я промислових тварин і сприяв кризі мисливського господарства не тільки в Сахарі чи Аравії, але й у Східному Середземномор'ї. Так, у часи розквіту мисливського господарства у мезолітичній Європі, через несприятливі природно-кліматичні зміни та поширення ефективної мисливської зброї (лук та стріли), на Близькому Сході відбулося різке скорочення поголів'я промислових копитних.

На теренах від Середземного моря до Західного Ірану в X-IX тис. до н.е. склалася гостра криза мисливського господарства, яка змусила первісних мисливців, шукати альтернативні полюванню та збиральництву, ефективніші способи добування їжі. В цих унікальних природних умовах Близького Сходу на основі мисливства та збиральництва постали принципово нові, відтворювальні форми економіки – землеробство й скотарство. Усе це зумовило докорінні зміни в устрої, демографії, способі життя, культурі первісного суспільства, які отримали назву „неолітична революція”.

Поширення продуктивного відтворювального господарства зумовило поліпшення харчування та перехід до осілого способу життя, що в свою чергу призвело до демографічних вибухів у ранніх землеробів. Надлишки населення Близького Сходу, що вже не могло прохарчуватися на своїй батьківщині, почали розтікатися в регіони з менш численною мисливською людністю, але з придатними для мотичного землеробства ґрунтами. Неолітичні прибульці несли на нові землі не тільки аграрні навички,

але й культурні рослини, приручених тварин, раніше не знаних на нових землях.

На думку більшості дослідників неолітизація Європи розпочалася з Малої Азії у VIII-VII тис. В.С. Зрозуміло, що це було можливо лише за умов володіння переселенцями навичками каботажного плавання, яке інтенсивно розвивалося в Середземномор'ї принаймні з VIII тис. до н.е. [Гимбутас, 2006, с.14]. Простежується кілька хвиль неолітичних мігрантів з Малої Азії на захід. Перша, що датується VIII тис. до н.е., принесла в Грецію та на острови і узбережжя Західного Середземномор'я (береги Апеннінського, Піренейського півостровів, Провансу, Алжиру, Марокко) протонеолітичну досконалу відтисну техніку обробки кременю. Їй властиві правильні крем'яні пластини, серії правильних трапецій, пластини з глибокими виїмками (так звані анкоші). Така крем'яна індустрія поширилася в VII-VI тис. до н.е. по всьому узбережжю Західного Середземномор'я (капсійська культура Алжиру та Марокко, мезоліт Каталонії та Провансу). Знайдені на поселеннях кістки domestikованих овець та кіз вказують на походження від диких пращурів з Близького Сходу. За тяжіння до морських узбереж ця традиція у північно-західному Середземномор'ї отримала назву прибережної культури [Castelnovian] (Kozłowski, 1975, s. 59-60; Залізник, 1998, с.228). Схожий набір крем'яних виробів мурзаккобинської культури Гірського Криму дав підстави припускати, що хвиля мігрантів з Анатолії у VIII-VII тис. до н.е. просувалася морськими узбережжями не тільки на захід до Гібралтару, але й на північ, до берегів Криму [Залізник, 1998, с. 173].

Друга хвиля неолітичних мігрантів прокотилася узбережжями та островами Середземного моря у другій половині VII тис. до н.е. Археологічно вона фіксується поширенням найдавнішої в регіоні кераміки "імпресо", що мала орнамент у вигляді відбитків панцирів морських молосків *Cardium*, чим дуже нагадує кераміку з гребінцевим орнаментом неоліту України [Залізник, 1998, с. 229]. Частина дослідників вбачала пращурів людності, що лишила кераміку імпресо, в балканських культурах близькосхідного походження (протосескло), інша – безпосередньо серед ранньонеолітичних мешканців півдня Малої Азії [Шнирельман, 1986, с. 290; Монгайт, 1973, с. 324]. Рання поява (VII тис. до н.е.) в мезоліті та початковому неоліті півдня України (Крим, Одещина) протонеолітичної відтисної техніки обробки кременю та гребінцевої кераміки типу

Cardium свідчить про поширення на узбережжя Північного Надчорномор'я колонізаційних процесів, що мали місце на зорі неоліту на берегах Середземного моря [Залізник, 1998, с. 173, 228-229].

Значно більше відомо про потужний потік ранньонеолітичних переселенців з Малої Азії через Егейське море в Східну Грецію (Фессалію). Перші в Європі навички відтворювального господарства, разом із domestikованими тваринами (вівці, кози) та культивованими рослинами (пшениця, ячмінь, бобові) і цілим комплексом культурних новацій (у т.ч. керамічним виробництвом), були принесені на схід Греції переселенцями з півдня Малої Азії. Сталося це на розвинутому етапі докерамічного неоліту В Близького Сходу (PPNB), тобто близько середини VIII тис. ВС (cal) [Perles 2001; Hassan 2000; Whittle 1985; Гимбутас 2006].

Мігранти з Анатолії започаткували у Східній Греції (Фессалія) найдавніший у Європі докерамічний або початковий (initial) неоліт, який, за матеріалами печери Франхті Пелопонесу, поселень Кнос о.Кріту, Аргісса, Сескло, Ахіллеон Східної Греції (рис. 115), датується 7500-6500 ВС (cal). Численні прямі паралелі в давніших матеріалах неоліту Південної Анатолії дали підстави переважній більшості сучасних учених, виводити неоліт Греції з Малої Азії [Hassan 2001; College, Conolly, Shennan, 2004]. Це відоме з часів Г.Чайлда [1952], Д.Мелларта та М.Гимбутас [2006, с.13-45] положення останнім часом підтверджене новими переконливими аргументами, які наводить у своїй фундаментальній праці Катрін Перлес [Perles, 2001, р. 52-54, 96-97]. Встановлено генетичний зв'язок domestikованих тварин (вівця-коза) та рослин (пшениця, ячмінь) неоліту Балкан та Подунав'я з дикими пращурами Близького Сходу. Про близькосхідні витоки неоліту Європи свідчить морфологічна та генетична подібність антропологічних матеріалів з Балкан та Подунав'я (неоліт Фессалії, культури Старчеве, Кереш, ЛСК) з найдавнішим населенням Чатал Гуок в Анатолії і відсутністю такого зв'язку з похованими в мезолітичних шарах печери Франхті у Греції [Pinhasi, Pluciennik, 2004, р. 73].

На сході Греції, у Фессалії докерамічний неоліт близько 6500 ВС (cal) переростає у ранньокерамічний (Неа Нікомедія, Артея, верхні шари Сескло, Ахіллеона та ін.). Саме на цьому ґрунті близько 6150 ВС (cal) сформувалася ранньонеолітична спільнота Старчеве – Кереш – Криш (рис. 115). На першому етапі, якому властива розписна кераміка, ця людність усього

за 150 років розселилася з долини р.Стримон на північ, у Подунав'я, аж до витоків р.Тиси у Карпатах [Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005]. Якщо в Румунії поселення культури Криш з'явилися у самому кінці VII тис. BC (cal), то в Молдові вони датуються другою чвертю VI тис. BC (cal) [Ларина, 1999]. Звідси кришські переселенці просунулися на східний берег Дністра, де започаткували буго-дністровську культуру (БДК). Кераміка її першої, печерської фази має прямі паралелі в пізньокришських матеріалах межиріччя Пруту та Дністра [Даниленко, 1969; Маркевич, 1974].

Ранньому неоліту Балкан та Подунав'я властива вже згадувана специфічна техніка обробки обсидіану та кременю, спрямована на отримання вкладнів серпів та правильних трапецій шляхом розчленування досконалих відтискних пластин. Близькосхідні витoki цієї протонеолітичної технології стають усе більш очевидними. Протягом VIII-VII тис. до н.е. вона поширилася по узбережжях Середземного та Чорного морів, про що йшла мова вище. У Східній Греції вона з'явилася наприкінці VIII тис. до н.е., в шарах докерамічного неоліту, разом із першими неолітичними мігрантами з Анатолії [Perles, 1985; 2001, p. 52-54; Kozłowski S. 1985; Залізняк, 1995, 2006].

Ця технологія зародилася на Близькому Сході ще 10 тис. років тому, де спочатку використовувалася для виготовлення вкладнів серпів [Kozłowski, Schumchak, 1990]. Принесена у Грецію першими неолітичними переселенцями з Анатолії, згадана відтискна техніка зафіксована в пізньомезолітичних шарах печери Франхті, датованих кінцем VIII тис. до н.е., у вигляді досконалих відтискних обсидіанових пластинок та симетричних трапецій з їхніх перетинів. Останні дослідниці раннього неоліту Греції К.Перлес називала „трапеціями ранньонеолітичного типу” [Pereles 2001]. Зазначена технологія і правильні трапеції притаманні докерамічному і ранньокерамічному неоліту Фессалії (Аргісса, Сескло, Неа-Нікомедія, Елатея) VII тис. до н.е. Фессалійський неоліт дав початок дунайській культурній спільноті Старчево – Кереш – Криш кінця VII – середини VI тис. до н.е., яка сприйняла від генетичного попередника його техніку обробки кременю та обсидіану. У процесі землеробської колонізації цією людністю півдня Центрально-Східної Європи (рис. 115), технологія виготовлення правильних трапецій із перетинів відтискних пластин сягнула на сході теренів України, де виразно проявилася на ранніх

пам'ятках буго-дністровської культури, що формувалася в першій половині VI тис. до н.е. під сильним впливом культури Криш. Прямий нащадок культури Кереш – населення КЛСК – рознесло в другій половині VI тис. до н.е. техніку відтискної пластини далеко на захід, до Паризького басейну, і на схід, до Верхнього Дністра та Волині (рис. 115).

Однак ще до проникнення носіїв кришських традицій обробки кременю у межиріччя Дністра та Південного Бугу згадана протонеолітична технологія поширилася на півдні України, в ході морської колонізації чорноморських узбереж у VII тис. до н.е. Її розповсюдження морськими узбережжями відбувалося швидше ніж сухопутним шляхом, по мірі просування неолітичних колоністів материковою Європою. Культурні явища кінця мезоліту Північного Надчорномор'я (Гребеники Одещини, Мурзак-Коба Гірського Криму, Матвіїв Курган Надазов'я) познайомилися з цією технікою майже за тисячу років до появи кришських колоністів на східному березі Дністра – принаймні у другій половині VII тис. до н.е.

Поширення відтискної техніки з Середземномор'я на північ, у лісову смугу Європи, супроводжувалося поступовою переорієнтацією від виготовлення вкладнів до серпів у напрямку масового виробництва трапецій, які в лісах Європи використовувалися переважно в якості трансверсальних (поперечнолезових) наконечників стріл. Зокрема виготовлені в такій техніці серпи притаманні докерамічному і ранньокерамічному неоліту Греції VII тис. до н.е., культурам Старчево, Кереш, Криш та їх нащадку КЛСК Подунав'я кінця VII тис. до н.е. – VI тис. до н.е. Однак далі на північ та схід, у басейнах Нижнього Дністра та Південного Бугу (гребениківська культура), у Подніпров'ї, Поліссі, на Польській низовині (яніславицька культура), цим способом масово виготовляли вже не вкладні серпів, а наконечники стріл – у вигляді правильних, симетричних трапецій.

Найдавніша неолітична культура України – буго-дністровська (БДК), як відомо, формувалася під потужним впливом культури Криш Трансільванії та Молдови, якій властива згадана відтискна техніка отримання пластин та симетричні трапеції [Paunesku, 1985]. Тому до кришських елементів у матеріалах БДК слід віднести не тільки характерну кераміку, але й плоскі нуклеуси для правильних відтискних пластин та симетричні трапеції, що в Європі вперше з'явилися у Східній Греції ще в кінці VIII

тис. ВС (cal). Саме ці вироби визначають своєрідність крем'яної індустрії усього балкано-дунайського неоліту – від докерамічного неоліту Фессалії до культур Старчево – Криш – Кереш та лінійно-стрічкової кераміки [Залізник 1995, 2005а, 2005б, 2006]. Ці ж особливості є визначальними для гребениківської культури Одещини, що дає підстави генетично пов'язувати її з раннім неолітом Балкан та Східного Середземномор'я. Радіокарбоніві дати гребениківських пам'яток у межах другої половини VII тис. ВС (cal) дають підстави припускати, що кришській хвилі неолітичних балкано-дунайських колоністів на південному заході України передувала гребениківська, яка могла бути пов'язана з протонеолітичною колонізацією чорноморських узбереж морським шляхом. Саме під їх впливом у кукрекських аборигенів Нижнього Дністра та Побужжя вперше з'явилися невластиві їм правильні трапеції гребениківського типу, плоскі нуклеуси, а з приходом кришських колоністів – і кераміка з пізньокришською орнаменталізацією [Залізник, 1995, 2005а, 2006].

Таким чином, неолітизація південного заходу України почалася з протонеолітичної гребениківської хвилі переселенців із Балкан чи Малої Азії у другій половині VII тис. ВС (cal). Пізніше мігранти культури Криш з території Молдови перейшли на лівий берег Дністра, де в процесі взаємодії з місцевим кукрекським населенням виникла буго-дністровська культура. Час цієї події викликає дискусію серед спеціалістів. Однак, оскільки БДК походить від пізніх фаз Криш, то найдавніші пам'ятки БДК не можуть бути старшими за кришські стоянки Молдови, що датуються не раніше 5800 ВС (cal) [Ларина, 1999; Товкайло, 2004, 2005; Залізник, 2005а, с.125].

Останнім часом Київською лабораторією радіокарбонного аналізу отримано серію з 30 дат, за якими пам'ятки ранньої, печерської фази БДК Південного Бугу, крем'яний інвентар та кераміка яких позначені виразними кришськими впливами, датуються у межах 6355-5960 ВС (cal.) [Залізник, 2005 а, с. 123; додаток]. Виникла парадоксальна ситуація, коли рання, печерська фаза БДК, за даними Київської лабораторії, датується майже на півтисячоліття давнішим часом, ніж румунські та молдавські колеги датують III та IV фази культури Криш у Молдові, на пам'ятках якої маємо типологічні паралелі ранній кераміці БДК. Виходить, ранні стоянки БДК постали під впливом значно пізніших за них пам'яток культури Криш. Інакше кажучи, за

даними Київської лабораторії, БДК виникла раніше за культуру Криш, від якої походить. Абсурдність ситуації, що свідчить про помилку в датуванні зазначених явищ, крім автора цих рядків, відзначив М.Т.Товкайло [Товкайло, 2004, 2005; Залізник, Товкайло, 2007]. Проблему докладно проаналізував Д.Л.Гаскевич [2007].

Існування культур кола Криш – Старчево в межах 6150-5600 ВС (cal.) останнім часом підтверджено новими датами різних лабораторій Європи [Biagi, Shennan, Spataro, 2005; Biagi, Spataro, 2005]. За наявними даними, кришські впливи з Трансільванії сягнули Подністров'я не раніше початку VI тис. ВС (cal.) [Ларина, 1999, с. 98]. Якщо навіть припустити, що сталося це ще раніше, на стадії монохромної кераміки, то все одно найдавніші стоянки посталої на кришських впливах БДК не можуть бути старшими за 6000 ВС (cal.).

До речі, надзвичайно ранні дати отримані тією ж Київською лабораторією і для відомого ранньотрипільського поселення Бернашівка на Дністрі – близько 5400 ВС (cal.). Вони не узгоджуються з даними румунських і молдавських колег про зародження Прекукутені не раніше кінця VI тис. ВС (cal.) [Ларина, 1999, с. 104; Дергачев, 1999, с.181], тобто на 400 р., а за Н.Б.Бурдо [2003, с.15] – на 500 р. пізніше від дати Бернашівки.

Отже, на сьогоднішній день перевірки потребують, перш за все, згадані дати Київської лабораторії радіокарбонного аналізу, які суперечать розробленій різними центрами радіовуглецевого датування Європи хронології балкано-дунайського неоліту. Існуючі хронологічні невідповідності можуть бути подолані лише на основі нових радіокарбонних дат для БДК та синхронних їй культур, отриманих різними лабораторіями. Поки-що проблема абсолютної хронології БДК чекає на свого дослідника. Однак вже зараз є підстави датувати БДК в межах другої чверті VI – початку V тис. ВС (cal.).

Отже, неолітичні пам'ятки БДК давніші 6000 ВС на території України поки-що невідомі. Разом з тим, є наукові підстави припускати, що сухопутний шлях неолітизації території України землеробами культури Криш з західного берега Дністра після 6000 ВС не був єдиним. Первинна неолітична колонізація узбереж Великого Середземномор'я шляхом каботажного плавання у VII тис. ВС за деякими даними охопила і басейн Чорного моря [Залізник, 1998, с.173, 228-229]. Стан джерел дозволяє говорити про принаймні два можливі шляхи початкової неолітизації

території Південно-Західної України: сухопутний – племенами культури Криш, із Пруто-Дністровського межиріччя, та морський – уздовж західного узбережжя Чорного моря. Останній пов'язаний з двома згадуваними хвилями поширення неолітичних новацій у прибережній зоні Середземномор'я в VII тис. BC [Залізняк, 1998, с.228-229]. З першою хвилею поширилася протонеолітична відтискна техніка обробки кременю, представлена в Північному Надчорномор'ї та Надазов'ї культурами Гребеники, Мурзак-Коба, Матвіїв Курган [Залізняк, 1998, с.173; 2005а, б; 2006]. Дещо пізніше узбережжями Великого Середземномор'я поширилася кераміка *Cardium* з гребінчастим орнаментом. Остання на півдні України може бути давнішою за найстаршу кераміку буго-дністровської культури. Синтез двох різних за походженням традицій орнаменталізації найдавнішої кераміки неоліту України (Криш та *Cardium*) простежується у другій половині VI тис. BC (cal.), на самчинській фазі БДК, про що останнім часом пише Д.Л.Гаскевич [Гаскевич, 2009].

Неолітизація Буго-Дніпровського межиріччя за матеріалами стоянки Добрянки

Певне світло на процес неолітизації лісостепового Правобережжя, зокрема Побужжя, проливають дослідження стоянок біля с. Добрянки на Чорному Тікичі протягом 2001-2006 рр. [Степанчук, 2000; Залізняк, 2002, 2005; Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, Товкайло, 2005; Залізняк, Товкайло, 2007] (рис. 116-122). Вузли пам'яток з однотипним археологічним матеріалом, що нагадують добрянський, характерні для первісних суспільств кам'яної доби. Первісні колективи періодично, поверталися в одні й ті ж місця своєї общинної території, які у певний сезон року бувають багаті на ті чи інші харчові ресурси. Скупчення однотипних стоянок виникають внаслідок багаторічного функціонування у даній місцевості однієї общини мисливців та збирачів [Залізняк, 1989], які у даному випадку були знайомі і з навичками відтворювального господарства та виготовлення глиняного посуду. Наукова значимість матеріалів з Добрянки полягає, передусім, у тому, що вони відбивають початковий етап засвоєння місцевими мисливцями та рибалками межиріччя Південного Бугу та Дніпра, навичок відтворювального господарства та керамічного виробництва від їх носіїв, що просувалися на Правобережну Україну з Подунав'я.

Протягом 5 років дослідження стоянок біля с. Добрянки на Черкащині отримані багаті але однотипні матеріали з п'яти розкопів: Добрянки 1, Добрянки 2, Добрянки 3, розкопи 1, 2, 3. Як приклад візьмемо колекцію розкопу 3 зі стоянки Добрянки 3 (рис. 116-122) (див. додаток).

Добутий у розкопі 3 стоянки Добрянки 3 археологічний матеріал подібний до знахідок із сусідніх розкопів 1 і 2 (рис. 116) та колекцій стоянок Добрянки 1 і 2. Крем'яні вироби типологічно належать до кукрекської культури, що проявляється у виразній серії олівцеподібних нуклеусів, наявності типових кукрекських вкладнів, різців кукрекського типу, характерних абузівських та фатьмакобинських вістер та мікропластинок з притупленим краєм, округлих скребачок високої форми на відщеплах та ін.

Середньовисокі трапеції на перетинах відтискних пластин у мікролітичному наборі Добрянки 3 свідчать про неолітизуючий вплив на поселення з боку людності гребениківської чи буго-дністровської культури. Через це колекція кременю Добрянки 3 має прямі аналогії в ранньонеолітичних комплексах Південного Бугу, таких як Гайворон-Поліжок, Мельнична Круча, Печери та Базьків Острів, і відрізняється від них хіба дещо архаїчнішим виглядом скребачок та наявністю абузівських вістер. З цим кременем, очевидно, співвідноситься й кераміка, виготовлена з грубими домішками трави, піску та жорстви, яка за складом формових мас та орнаменталізацією також датується раннім періодом БДК, якому властиві виразні кришські мотиви в орнаменталізації посуду.

Однотипні матеріали кореспондуються з подібною стратиграфією п'яти розкопів сусідніх стоянок. При розсіюванні знахідок в усій гумусованій товщі голоценового ґрунту, що місцями сягає потужності 1 м, найбільша концентрація артефактів у всіх розкопах простежена на глибині від 0,4 до 0,7 м. Скупчення гранітних уламків на цій же глибині підтверджує висновок, що зазначений рівень відповідає денній поверхні досліджених поселень. Розсіювання артефактів по вертикалі очевидно сталося внаслідок життєдіяльності землерийних тварин.

Багаторічні спостереження над культурними шарами стоянок Добрянки 1, 2, 3 (розкопи 1 – 3) свідчать про відсутність будь-якої диференціації культуровизначальних виробів по вертикалі у нашаруваннях пам'яток. Тобто, усі різновиди артефактів представлені у більш-менш рівних пропорціях в нижніх, середніх і верхніх горизонтах культурного шару усіх стоянок. Припущення, що на стоянках сталося механічне

змішування безкерамічних кукрекських матеріалів з пізнішими неолітичними, з якими нібито пов'язані кераміка та трапеції, не знайшло підтвердження ні в ході безпосереднього розбирання культурного шару, ні під час його перемивання через сито. Усі типи мікролітів рівномірно розсіяні в культурних шарах досліджуваних стоянок (рис. 120), що свідчить про їх гомогенність. Сам факт незмінного поєднання кукрекських виробів з трапеціями і ранньонеолітичною керамікою у всіх 5-ти розкопах трьох стоянок свідчить на користь гомогенності добрянських комплексів. Цьому висновку не можуть суттєво завадити поодинокі знахідки фрагментів посуду культур лінійно-стрічкової кераміки, пізнього трипілля та ранньозалізного віку, як і поодинокі трапеції зі струганою спинкою з Добрянки 1. Стоянки розташовані у надто привабливих для первісних мешканців місцях, щоб не бути „засміченими” невеликою домішкою пізнішого матеріалу.

Цікаво, що рівень максимальної концентрації артефактів стоянок збігається з горизонтом найбільшої гумізації голоценового ґрунту. Палеогеографічний аналіз стратиграфії Добрянських поселень у 2006 р., здійснений палеогеографами Ж.М.Матвіїшиною та О.Г.Пархоменком [2007], засвідчив, що стоянки функціонували в умовах лісостепу з дещо теплішим, ніж сучасний кліматом, який сприяв інтенсивному утворенню чорноземів. Цей час атлантичного оптимуму голоцену припадає на VI тис. BC (cal.), коли теплий і вологий клімат призвів до максимального поширення теплолюбних широколистих порід дерев і спричинив формування потужних гумусних горизонтів. Саме у цей час, завдяки м'якому, сприятливому для землеробства клімату, відбулася неолітична колонізація півдня Центрально-Східної Європи, у тому числі лісостепової смуги Правобережної України, неолітичним населенням з Балкан та Подунав'я.

Після отримання перших результатів дослідження стоянок біля с. Добрянки деякі скептики стверджували, що неолітична кераміка й трапеції є пізнішою механічною домішкою до основного кукрекського комплексу пам'яток, який датується мезолітом. З накопиченням матеріалу з'являється все більше даних на користь співіснування в одному й тому ж комплексі кукрекського кременю з правильними трапеціями гребениківського типу та кераміки ранньої, печерської фази БДК.

Упродовж п'ятих років дослідження пам'яток біля с. Добрянки велися ретельні спостереження

над культурним шаром та глибинами залягання матеріалів, з метою виявити якісь закономірності стратиграфічного розподілу різних типів виробів. Стратиграфія усіх чотирьох розкопів Добрянки свідчить про відносну гомогенність неолітичного шару. Останній залягав у нижній частині голоценового гумусу, хоча внаслідок діяльності землерийних тварин частина матеріалів була розсіяна у всій товщі ґрунту. Але в різних горизонтах неолітичного культурного шару матеріали виявилися однотипними. Встановлено, що характерні кукрекські речі супроводжувалися трапеціями та неолітичною керамікою без будь-яких слідів стратиграфічного розподілу цих артефактів по різних літологічним шарам (рис. 120).

Зрозуміло, що зафіксовані в матеріалах з Добрянки кукрекська і гребениківська традиції обробки кременю принципово різняться між собою як за технологією, так і за походженням. Однак їх поєднання в єдиному комплексі на Добрянці не випадкове. Воно відбиває складний процес неолітизації місцевих кукрекських мисливців та рибалок під впливом ранньонеолітичної людності з Подунав'я [Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, 2006, с. 16, 17]. Факт синхронності добрянських поселень з південними сусідами-гребениківцями, на стоянках яких правильні трапеції є масовим типом мікролітів, свідчить, що присутність останніх у добрянських комплексах є закономірним явищем.

Іншими словами, неолітична кераміка та правильні трапеції на кукрекських стоянках біля с. Добрянки з'явилися під час їх функціонування. Вони могли бути залишені інтегрованими в общини кукрекських аборигенів носіями балкано-дунайських неолітичних традицій або під час їх дружніх візитів до місцевих мешканців [Залізняк, Манько, 2004; Залізняк, 2005, с. 146-147].

Поєднання в одних комплексах місцевих кукрекських традицій з принесеною з Балкано-Дунайського регіону технікою обробки кременю (сплощені нуклеуси для відтискних пластин, правильні трапеції) є типовим явищем для фінального мезоліту та раннього неоліту Південно-Західної України. Кукрекські вироби супроводжуються правильними трапеціями не тільки в Добрянці, але практично у всіх гребениківських комплексах Одещини та Миколаївщини (крім стоянки Гіржеве), в матеріалах скибінецької, соколецької та печерської фаз ранньої БДК, на стоянках сурської культури Надпоріжжя з островів Кізлевий,

Шулаїв, Сурський, у найдавніших неолітичних комплексах Києво-Черкаського Подніпров'я (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а, Велика Андрусівка).

Особливо важливі для культурно-історичної інтерпретації матеріалів з Добрянки їх паралелі в комплексах ранньої (печерської) фази буго-дністровської культури (БДК) Середнього Побужжя. Як приклад наведемо крем'яний комплекс поселення Печери (рис. 123) [Даниленко, 1969]. Крем'яні вироби в цілому більші від знайдених на добрянських стоянках. Це пояснюється, передусім, великими розмірами конкрецій якісного дністровського кременю, що використовувалися на пам'ятці для виробництва знарядь праці. Загалом крем'яний комплекс Печери можна назвати більш гребениківським і менш кукрекським, ніж крем'яні колекції з Добрянки.

У Печерах сплюснені одно- та двоплощинні нуклеуси для середніх і широких пластин (рис. 123, 36) переважають над мікролітичними олівцеподібними (рис. 123, 37). Як і на Добрянці, домінують округлі скребачки, але переважно невисокого профілю (рис. 123, 20-32). Виразною серією представлені дрібні, нігтьоподібні скребачки низького профілю (рис. 123, 20, 24, 27, 29), властиві також гребениківській культурі. Наявна виразна серія типових кукрекських різців на масивних відщеплах з кількома плоскими різцевими сколами (рис. 123, 15-19), свердла (рис. 123, 13-14), пластини з ретушкою (рис. 123, 33-35).

Набір мікролітів стоянки Печери демонструє органічне поєднання типових кукрекських вкладнів (рис. 123, 6-12) зі значно більшими за добрянські правильними трапеціями на перетинах середніх та широких пластин (рис. 123, 2-5). Знайдена лише одна атипова мікропластинка з притупленим краєм (рис. 123, 1), що, можливо, пояснюється втратами внаслідок недосконалої методики розкопок повоєнного часу.

Постає закономірне питання: якщо ні автор досліджень, В.М.Даниленко, ні сучасні дослідники не ставлять під сумнів гомогенність кукрекського крем'яного комплексу з правильними трапеціями з відомого поселення БДК Печери, то чому такі ж трапеції в аналогічних комплексах Добрянки дехто вважає пізнішою механічною домішкою?

Кераміка Добрянських стоянок також має прямі паралелі в керамічних матеріалах з Печер (рис. 124), які, в свою чергу, нагадують кришський посуд Молдови [Даниленко, 1969; Залізник, Товкайло, Журавльов, 2005, с.102,

рис. 8-9]. Кераміка Печер має традиційні для ранньонеолітичних пам'яток складові формових мас (подрібнена черепашка, пісок та рослинність) і представлена переважно плоскодонними горщиками. Із числа прийомів прикрашання посуду найбільш характерним є лінійно-прогладжений орнамент, зокрема це вертикальні та горизонтальні лінії, скісна сітка, композиції з хвилястих ліній, „ялинкові” та текстильні композиції (рис. 124, 1-2, 6-13). Рідше трапляються підтрикутні та овальні наколи (рис. 124, 1, 13). Поширені типові для культури Криш заціпи пальцями та нігтьові відбитки у вигляді колоска чи вертикальних рядів із парних пальцевих заціпів (рис. 124, 3-4). Останні можуть поєднуватися з лінійним орнаментом (рис. 124, 5, 7). Крім того, на поселенні виявлено посуд, що безпосередньо належить культурі Криш. Зокрема, В.М.Даниленко реконструює широко відкриту профільовану миску на піддоні, що за складом формової маси та оздобленням поверхні знаходить аналогії серед столового посуду культури Криш [Даниленко, 1969, с. 116, рис. 87, 2].

Отже неолітична кераміка з Добрянки із кришською орнаментикою, схоже, пов'язана з кукрекським крем'яним комплексом. Та й згадувані правильні трапеції можуть виявитися органічною складовою колекцій із Добрянки. Адже саме такі трапеції супроводжують схожу кераміку з ранніх буго-дністровських комплексів Подністров'я та Побужжя (Печери). Таким чином, є достатньо підстав розглядати згадані трапеції в матеріалах останніх як наслідок гребениківських чи кришських впливів, а не домішок пізніших матеріалів.

Іншими словами, у яскравих кукрекських комплексах Добрянки маємо іншокультурні вироби, які в основній масі не є пізнішою механічною домішкою до основного комплексу, а відбивають певні впливи сусідніх культур. Кераміка свідчить про вплив на місцевий Кукрек буго-дністровського неоліту, трапеції на перетинах правильних пластин – про взаємодію з носіями буго-дністровської чи гребениківської культур.

Таким чином, серії правильних трапецій гребениківського типу на кукрекських стоянках біля с. Добрянки з'явилися під час функціонування останніх. Інакше кажучи, на думку автора, більшість трапецій з Добрянки були органічною, а не пізнішою механічною домішкою до основного кукрекського комплексу. Звичайно, це не виключає можливості, що окремі вироби з 50-тисячної колекції кременів Добрянських

стоянок потрапили до неї внаслідок повторного заселення пам'яток у пізніші часи. Можливо, це стосується окремих трапецій на перетинах широких пластин стоянки Добрянка 1, зокрема з ретушшо, що заходить на спинку. Однак ці незначні пізніші механічні домішки до в цілому гомогенних комплексів Добрянки мало вплинули на їх загальний вигляд.

Таким чином, матеріали стоянок біля с. Добрянка демонструють кукрексько-гребениківсько-кришеський синтез, який простежується і в ранньому неоліті Побужжя на етапі становлення буго-дністровської культури. Яскравий приклад такого поєднання типових кукрекських виробів із серіями трапецій, плоских нуклеусів гребениківського типу та кришеською керамікою демонструють матеріали ранньої фази БДК зі стоянки Печери [Залізняк, 2005а, рис. 60-61]. Про синкретичний гребениківсько-кукрекський характер місцевого неоліту свого часу писав В.М. Даниленко [1969, с. 61].

Схожі процеси неолітизації у цей же час відбувалися і на півночі Молдови, де у верхів'ях рік Реут та Прут досліджена група пам'яток типу Фрумушика (Варварівка IX, Старі Бедражі, Гура-Каменка IV, Цариград II, Костешти, Фрумушика 1). Молдовські дослідники називають їх реутським локальним варіантом Кукреку [Борзьяк, 1997, с. 22; Коваленко, Цой, 1999, с. 261], якому властиве поєднання виразних кукрекських виробів з трапеціями гребениківського типу і плоскими нуклеусами. Прикладом таких матеріалів може слугувати колекція стоянки Цариград II [Коваленко, Бодян, 1999; Залізняк, Товкайло, 2007, рис. 12], яка, фактично, являє собою кукрекський комплекс з невеликою серією трапецій гребениківського типу і за багатьма показниками дуже нагадує матеріали стоянок Добрянка 1, 2, 3 на р. Тікич.

Виразні серії трапецій гребениківського типу у всіх відомих пізньокукрекських комплексах не тільки Подністров'я, Побужжя, але й Середнього Подніпров'я і Приазов'я (Лазарівка, Крушники, Добрянка 1, 2, 3, Велика Андрусівка, Кізлевий 1, 5, Кам'яна Могила, верхні шари та ін.) свідчать про потужний вплив балкано-дунайського неоліту на територію України у кінці VII – V тис. BC (cal).

Неолітичні мігранти з Побужжя у Південному Поліссі

Матеріали стоянки Добрянка на р. Тікич відкривають нові перспективи у вирішенні складних питань неолітизації Південного Полісся та Києво-Черкаського Подніпров'я. Вони

проливають світло на проблему проникнення носіїв кукрекських та буго-дністровських неолітичних традицій на поліську північ та в Середнє Подніпров'я.

Багаторічні дослідження кількох поколінь учених дають підстави говорити про тривалий демографічний тиск з південного заходу на аборигенів середньої течії Південного Бугу та Синюхи, що спричинило постійний відтік автохтонного кукрекського населення у північно-східному напрямку (рис. 131). З кінця VII по V тис. до н.е. все нові хвилі балкано-дунайських неолітичних мігрантів накочувалися з південного заходу на Побужжя, витискаючи на північ у Полісся та на схід, у Середнє Подніпров'я, спочатку автохтонів-кукрекців, а потім людиність посталої за їх участі, але під кришеськими впливами, буго-дністровської культури.

У степовому і лісостеповому Побужжі та на Інгулі вимальовується значний осередок мезолітичних та ранньонеолітичних стоянок з крем'яним інвентарем кукрекського типу: Абузова Балка, Гвоздево, Кінецьполь, Синюхин Брід, Сагайдак, Софіївка, Печери та ін. (рис. 131). Крем'яні вироби кукрекських пам'яток Побужжя мають певну специфіку, порівняно з кукрекськими колекціями з Надпоріжжя (Ігрень 8, Кізлевий, Шулаїв II, Сурський тощо) чи Середнього Подністров'я (Фрумушика, Варварівка, Гура Кам'янка, Старі Бедражі). У Побужжі поширені мікровістря типу Абузова Балка (рис. 118, 1-8; 121, 1-2), мікропластинки з крутою, обрубуючою край заготовки ретушшо, різці кукрекського типу з плоскими різцевими сколами (рис. 121, 50-51) та білатеральні виямчасто-ретушні на відщепках (рис. 121, 51), тоді як властиві Кукреку Надпоріжжя різці на кути зламаної пластини та пластини з ретушшо досить нечисленні.

За цими параметрами кукрекські комплекси Київського Полісся – Лазарівка, Крушники, Прибір 7А, Тетерів III, Завалівка, Бородянка 3В (рис. 125-130) [Залізняк, 1979, 1984, с. 52, 61; 1991, с. 42-44; Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987, с. 69-72] – більше схожі на кукрекські матеріали з Південного Бугу, ніж із Надпоріжжя. До того ж, на трьох перших пам'ятках знайдені фрагменти кераміки, які дуже нагадують буго-дністровську на самчинському етапі розвитку, а не кераміку сурської культури Нижнього Дніпра.

Показовими є щодо цього матеріали стоянки Крушники (рис. 126-127), розкопаної 1983 р. на р. Уж на півночі Київського Полісся [Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987, с. 69-72]. Добутий крем'яний інвентар має виразні кукрекські

особливості – кукрекські вкладні, уламки мікропластинок з притупленим краєм, округлі скребачки, різці на відщеплах з пласким сколом, в т.ч. білатеральні, правильні мікропластинки, зняті відтискним способом з дрібних ортогнатних нуклеусів. Про вплив місцевого населення яніславицької культури свідчать мікрорізці, яніславицьке вістря, крем'яна сокира. Знайдено шість трапецій.

Неолітична кераміка з рослинною домішкою в глині з Крушників (рис. 126) мала прямі вінця, орнаментовані косими насічками по краю, низкою глибоких наколів паличкою та рядами відступаючих наколів косою гребінкою, а також розмочаленим кінцем палички. Ряди протягнутих наколів двозубим і тризубим штампом, в тому числі і по внутрішньому краю вінця, а також подвійні хрестоподібні композиції знаходять прямі паралелі в кераміці самчинської фази буго-дністровської культури. Заслужує на увагу орнаментальний мотив у вигляді рядів овальних наколів паличкою, що імітують зернини в колосі (рис. 126, б). Подібні орнаментальні композиції типові для кераміки культури Криш та буго-дністровської.

Схожий орнамент самчинського етапу БДК властивий кераміці інших стоянок Київського Полісся з кукрекським крем'яним інвентарем. Маються на увазі Лазарівка (рис. 125-126) у верхів'ях Здвижу [Залізник, 1979] та зібраний на поверхні за 300 м від Крушників виразний кукрекський комплекс Прибір 7а (рис. 128) [Залізник, 1991, с.43], де також були знайдені фрагменти горщика з відступаючими наколами протягнутим двозубим штампом. На цих пам'ятках раннього неоліту Київщини кукрекський кремій органічно поєднується з окремими трапеціями та керамікою з самчинським орнаментом – подвійні хрестоподібні композиції, відбитки протягнутого двозубого штампу з обох боків краю вінця тощо (рис. 125-127). Все це свідчить, що неолітизація Київщини відбувалася за участю самчинських мігрантів із Побужжя в другій половині VI тис. до н.е. за каліброваною шкалою.

Помітна подібність ранньонеолітичних комплексів Київського Полісся з кукрекським кременем (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а) до Кукреку не Надпоріжжя, а Побужжя (Добрянка), а також знайдена на них кераміка з буго-дністровським, а не сурьським орнаментом, дозволяють говорити, що, скоріш за все, кукрекська людність потрапила у Київське Полісся не долиною Дніпра з Надпоріжжя, як вважав В.М.Даниленко, а з басейну Південного

Бугу. Вірогідно переселенці переходили з Верхнього Бугу на річки Тетерів, Ірпінь та Здвиж, а далі їх долинами у Полісся (рис. 131). Ще один можливий шлях на Полісся вів долиною Синюхи, Гірського та Гнилого Тікичів на північ, до верхів'їв Росі та Ірпеня. Це мезолітичне, а пізніше й ранньонеолітичне населення з кукрекським кременем і буго-дністровською керамікою у VI-V тис. до н.е. рухалося в північному та північно-східному напрямку під тиском із Нижнього Подунав'я та Подністров'я спочатку протонеолітичної, а пізніше неолітичної людності культур Гребеники, Криш, ЛСК та Кукутені-Трипілля (рис. 131).

Знахідки кукрекських вкладнів на р.Уж, під Чорнобилем та Народичами, а також на стоянці Корма [Залізник, Балакін, Охріменко, 1987, с.68] свідчать, що кукрекська хвиля з півдня сягнула Нижньої Прип'яті та Північної Житомирщини. Однак особливо виразно кукрекські та буго-дністровські впливи простежуються на півдні Київщини, тоді як на півночі Київського Полісся продовжують домінувати місцеві яніславицькі традиції, незважаючи на проникнення кукрекців і в цей регіон. У ході неолітизації Київщини буго-дністровцями кордон між кукрекським півднем і яніславицькою північчю стабілізувався приблизно по долині р. Тетерев. На північний захід від Тетерева переважали пам'ятки німанської (волинської, за Г.В.Охріменком) неолітичної культури з яніславицьким кременем. На південь від нього на кукрексько-буго-дністровській основі почала формуватися киево-черкаська група дніпро-донецької спільноти зі своєрідним керамічним комплексом.

Орнаментация дніпро-донецького посуду Київщини значно інтенсивніша ніж кераміки НК. Домінуючий сюжет – ряди наколів відступаючим гребінчастим штампом (рис. 130, 1-6) [Залізник, Балакін, 1985, Охріменко, 2001].

Німанська кераміка має рослинну домішку в тісті, пригладжену поверхню, орнаментацию з глибоких наколів під вінцями, іноді прокреслені сітчасті композиції. На ранньому дубичайському етапі посуд товстостінний, майже не орнаментований. Пізніше поширився декор з рядів наколів трубчастою кісткою, так звані «копитця» (рис. 130). Буго-дністровські елементи в німанських керамічних комплексах Південного Полісся недвозначно вказують на витоки керамічного виробництва НК. Дослідник німанської культури Волині Г.В.Охріменко [2009, с.219], а також Д.Л.Гаскевич [2001, с.68], теж дійшли висновку про генетичний зв'язок

орнаментальних композицій кераміки НК з орнаментикою посуду БДК.

На кераміці з неолітичних стоянок Південного Полісся Новосілки, Оболонь, Розничі, Грині, Крушники відомий палеоботанік Г.О.Пашкевич визначила зернівки пшениці одностернянки, ячменю, гороху, проса, вики [Пашкевич, 1992, с.181-184]. Цей набір злакових має певні паралелі в палеоботанічних матеріалах із поселень культури лінійно-стрічкової кераміки України, що дало підстави Г.В.Охріменку [2001, с.116, 117; 2009, с.239] зробити висновок про запозичення перших навичок землеробства населенням німанської культури у людної КЛСК.

Осередок стоянок із кукрекським кременем та буго-дністровською орнаментикою в Черкаському Подніпров'ї (Велика Андрусівка, Юрова Гора, Чапаївка, Старосілля, Діжова) свідчить, що неолітичні прибульці з Побужжя відіграли провідну роль і у формуванні південної частини киево-черкаського варіанту ДДО (рис. 131). Про неолітизацію Середнього Дніпра мігрантами з Побужжя писав і В.М.Даниленко [1969, с.34]: „Культура племен, які мешкали у першій половині неолітичної епохи на Середньому Дніпрі, у певній мірі є нічим іншим, як своєрідною етнокультурною філіацією буго-дністровської культури”. Зв'язок раннього неоліту Києво-Черкаського правобережжя з БДК Побужжя настільки помітний, що його можна виділяти в окремий локальний варіант БДК.

Неолітизація Південного Полісся супроводжувалася поширенням у регіоні деяких речей і з більш південних територій. Зокрема в Київському Поліссі (рис. 132) і навіть під Новгород-Сіверським (рис. 33, 11) знайдено серію так званих «човників» із тальку, які за формою та орнаментациєю не відрізняються від аналогічних виробів зі стоянок Нижнього та Середнього Дніпра. Відслонення тальку в Україні відомі під Кривим Рогом та у Надпоріжжі.

Не відкидаючи думки В.М.Даниленка про можливість руху якоїсь частини кукрекців із Надпоріжжя угору по Дніпру, вважаємо, що поширення кукрекської крем'яної індустрії в Черкаському й Київському Правобережжі та у Південному Поліссі відбувалося переважно з Побужжя, під тиском неолітичних мігрантів із південного заходу (рис. 131). На користь цього говорить, зокрема, й поширення в цьому регіоні саме буго-дністровської, а не сурської кераміки з Надпоріжжя. Тому кукрекські комплекси між Бугом і Дніпром численні і виразні, до того ж поширюються Правобережжям далеко на північ, аж до гирла Прип'яті. Тоді як на віддаленому від

Бугу лівому березі Дніпра маємо поодинокі пам'ятки, які не зустрічаються північніше р.Трубіж, де знайдено усього два кукрекські вкладні (рис. 131). Якби колонізація кукрекцями Середнього Подніпров'я проходила за версією В.М.Даниленка (з Надпоріжжя), кукрекські пам'ятки на лівому березі Дніпра були б більш численними.

Крім того, міграцію кукрекців із Надпоріжжя угору, долиною Дніпра, в кінці мезоліту стримувало зустрічне просування з півночі масивних північних європеїдів, що лишили в районі порогів та у лісостеповому Лівобережжі численні колективні могильники людної вонизького антропологічного типу. Про цю міграцію неодноразово писали не тільки антропологи [Гофман, 1966, с.181; Потехина, 1999, с.134, 142], але й археологи, які пов'язують із нею поширення з Полісся у Надпоріжжя і далі, на Сіверський Донець, яніславицьких вістер [Залізник, 1978, 1991, с.39-41; 1998, с.204] (рис. 113-114).

Насамкінець варто ще раз наголосити, що археологічні дані переконливо свідчать про початок неолітизації Правобережної України, в тому числі Південного Полісся, під впливом неолітичних мігрантів з балкано-дунайського регіону (культури гребениківська, Криш, буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки). Зокрема неолітизація Південного Полісся розпочалася у другій половині VI тис. ВС внаслідок приходу сюди спочатку буго-дністровського населення, а трохи пізніше – і носіїв традицій ЛСК. Німанська (волинська) культура Західного Полісся у Київському Поліссі межувала з киево-черкаським варіантом ДДК.

Мезолітичний мисливський та неолітичний землеробський світи Центрально-Східної Європи у VII-V тис. ВС

Отже, протягом VI-V тис. до н.е. балкано-дунайські землероби активно колонізували Центральну Європу та Правобережну Україну, прогресивно впливаючи на мезолітичні суспільства лісових мисливців Середньоевропейських низин.

У VI-V тис. ВС в лісостепах Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (Криш, буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших у Європі балканських землеробів VII тис. ВС. На північ та на схід від них, у Поліссі та в Подніпров'ї, мешкали місцеві мезолітичні мисливці та рибалки. Їх перехід до наступної неолітичної епохи відбувся під

культурним впливом землеробів Правобережжя Дніпра. Внаслідок цього впливу постали найдавніші мисливсько-рибальські культури неоліту заходу Східної Європи: німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я. Ці мисливсько-рибальські автохтонні спільноти VI-V тис. до н.е. мали гостродонний глиняний посуд, прикрашений накольчастим орнаментом у вигляді рядів відступаючих наколів гребінця чи палички. Мотичні землероби Правобережної України ліпили з глини різноманітний досконалий плоскодонний посуд з лінійним орнаментом. Взаємодія цих різних світів європейського неоліту являє собою складну наукову проблему.

Підсічно-вогневий спосіб ведення землеробського господарства дозволив племенам лінійно-стрічкової кераміки протягом другої половини VI тис. до н.е. за каліброваною шкалою колонізувати родючі лесові ґрунти Середньої Європи. На півночі вони досягли заселених лісовими мисливцями та рибалками непридатних для мотичного землеробства Середньоевропейських низовин (Німецької, Польської, Поліської). У Східній Європі трипільці, просуваючись із Нижнього Подунав'я у північно-східному напрямку, колонізували родючі чорноземи Правобережної України і в середині IV тис. до н.е. вийшли до боліт Полісся та плавнів Дніпра (рис. 133). Так були вичерпані резерви екстенсивного розвитку мотичного землеробства у Європі.

Кордон між прибулою з півдня неолітичною людністю та аборигенами європейських лісів на певний час стабілізувався на межі двох природно-ландшафтних зон: лесових плато середньої смуги Європи та Середньоевропейських зандрових низовин з їх порослими сосново-березовими лісами заболоченими та піщаними ґрунтами. Непридатні для мотичного землеробства, вони не приваблювали неолітичних колоністів. З іншого боку, вкриті лісом, плавнями, озерами та річками Німецька, Польська, Поліська низовини та

Середнє Подніпров'я були багатим на дичину та рибу краєм, в якому законсервувалося на певний час архаїчне мисливсько-рибальське суспільство мезолітичних аборигенів Європи.

Однак наростаюча криза мисливського господарства, через зменшення чисельності промислових тварин у лісовій смузі Європи, штовхала мисливців-аборигенів до запозичення від своїх більш розвинених південних неолітичних сусідів різноманітних новацій. Перш за все аборигени лісової зони Європи перейняли неолітичну технологію виготовлення глиняного посуду. Якщо землеробам посуд потрібний для зберігання в ньому зерна та приготування з нього каші, то в суспільствах із привласнювальною економікою, що перебували у стані кризи, глиняні горщики використовувалися передусім для варіння м'яса та риби, а також зберігання цих продуктів. Адже через активний мисливський промисел ставало все важче здобувати їжу в лісі чи в річці. Пізніше лісові суспільства Європи перейняли у неолітичних племен і перші навички відтворювальної економіки, металургії міді, інші корисні новації.

Археологічні дані свідчать, що автохтонні мисливські та рибальські суспільства Німецької, Польської, Поліської низовин та Середнього Подніпров'я протягом VI-IV тис. до н.е. розвивалися під сильним впливом неолітичної людності Центральної Європи та Подунав'я, яка була далеким нащадком культурних традицій найдавніших землеробів та тваринників Балкан і Малої Азії. Останнім часом встановлено, що згадані автохтонні мисливські суспільства Середньоевропейських низин та Подніпров'я були поєднані між собою не тільки єдиним типом лісового мисливсько-рибальського господарства, але й належністю до одного й того ж антропологічного типу та етнокультурною спорідненістю. Саме вони стали підґрунтям найдавніших індоєвропейських спільнот Європи V-IV тис. BC [Залізник, 1991, с. 39, 55; 1994, с. 97-99; 1998, с. 248-272].

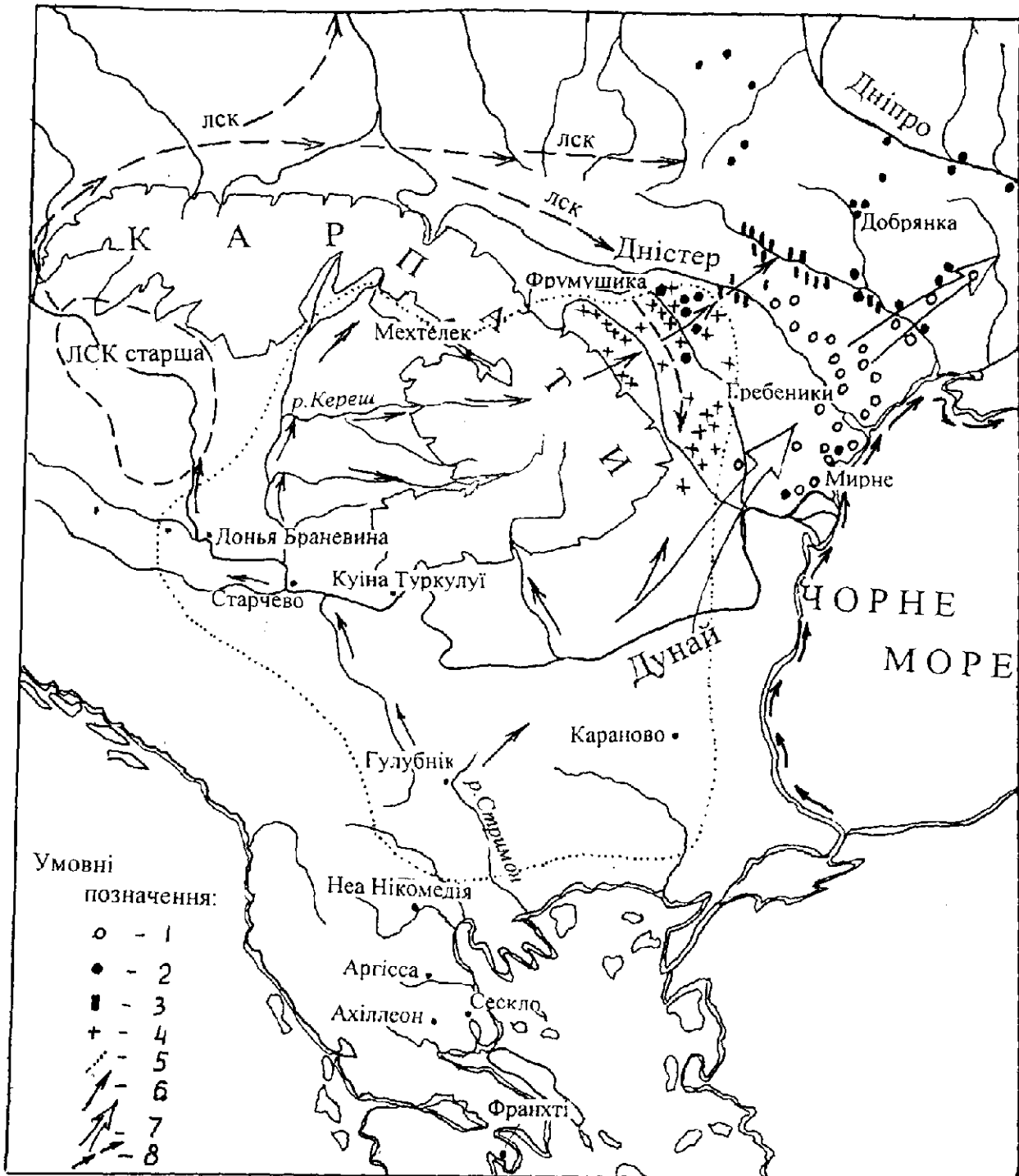

Рис. 115. Карта пам'яток балкано-дунайського неоліту VII-VI тис. BC (cal.).

Умовні знаки: пам'ятки культур гребениківської (1), кукрекеської (2), буго-дністровської (3), кришеської (4); 5 – кордон культурної спільноти Караново 1 – Криш – Старчево – Кереш; 6 – напрямки розселення ранньонеолітичної людності Подунав'я; 7 – розселення носіїв гребениківських традицій; 9 – можливий шлях первинної неолітичної колонізації узбережжя Північно-Західного Надчорномор'я морським шляхом.

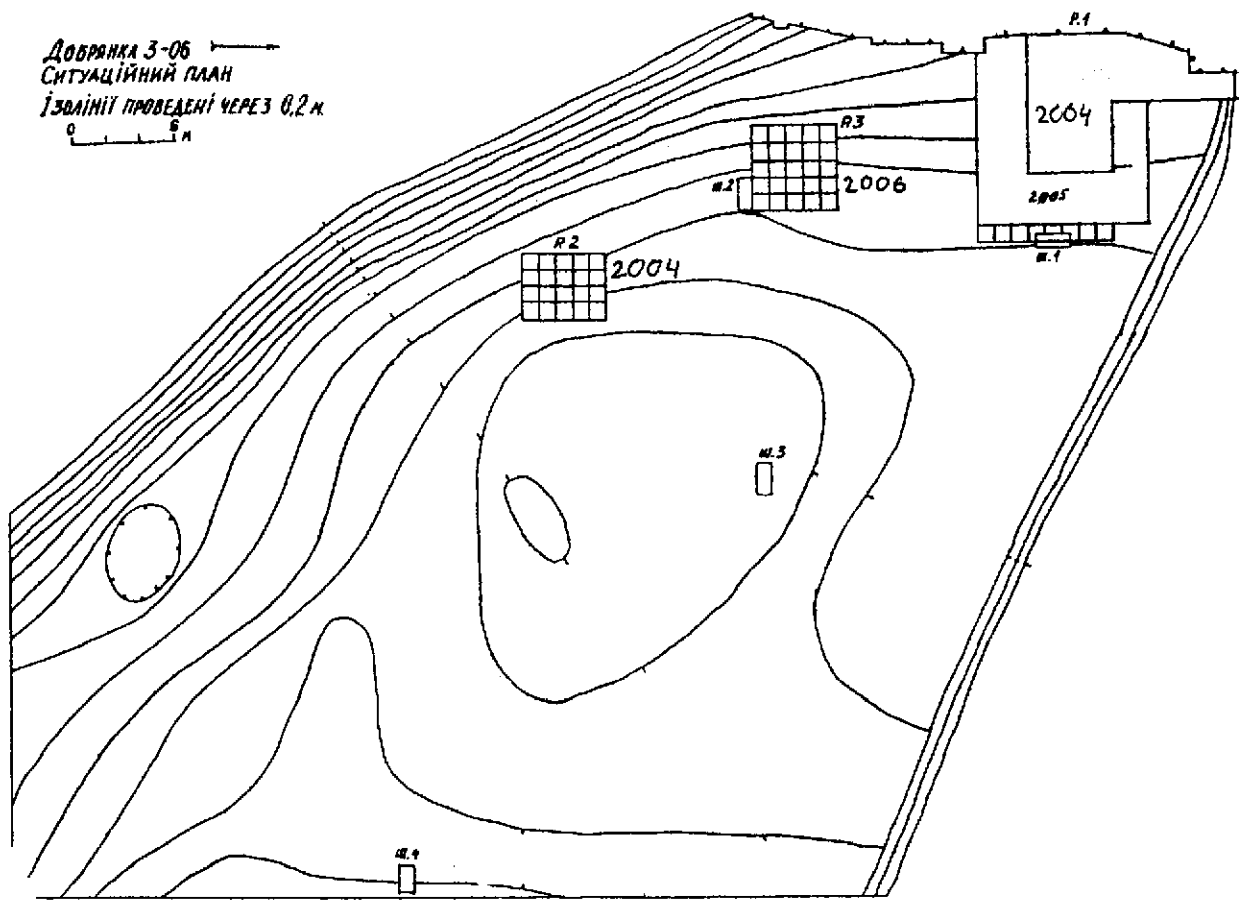

Рис. 116. Добрянка 3. Ситуаційний план.

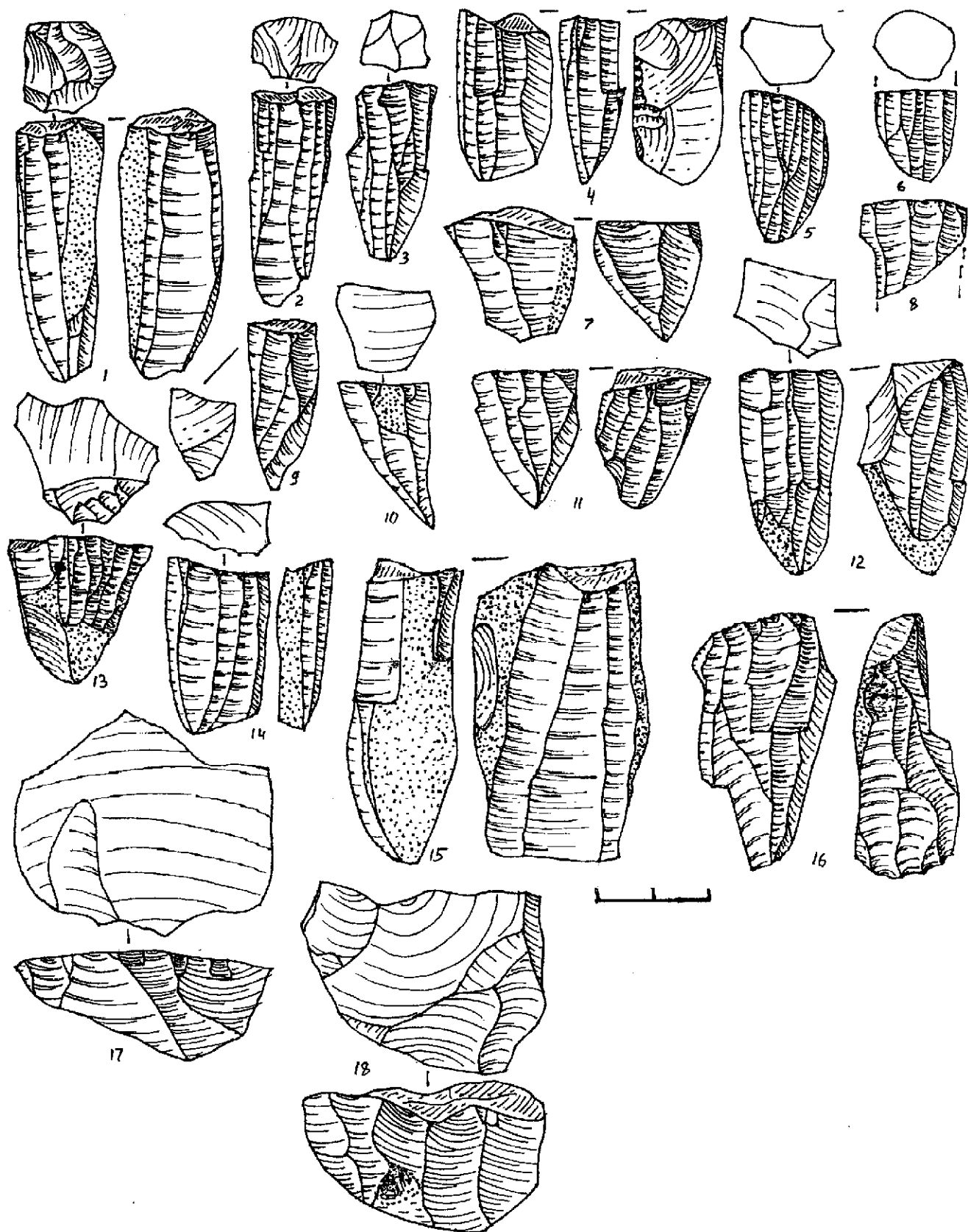

Рис. 117. Добрянка 3, розкоп 3. Нуклеуси.

Рис. 118. Добрянка 3, розкоп 3. Мікроліти.

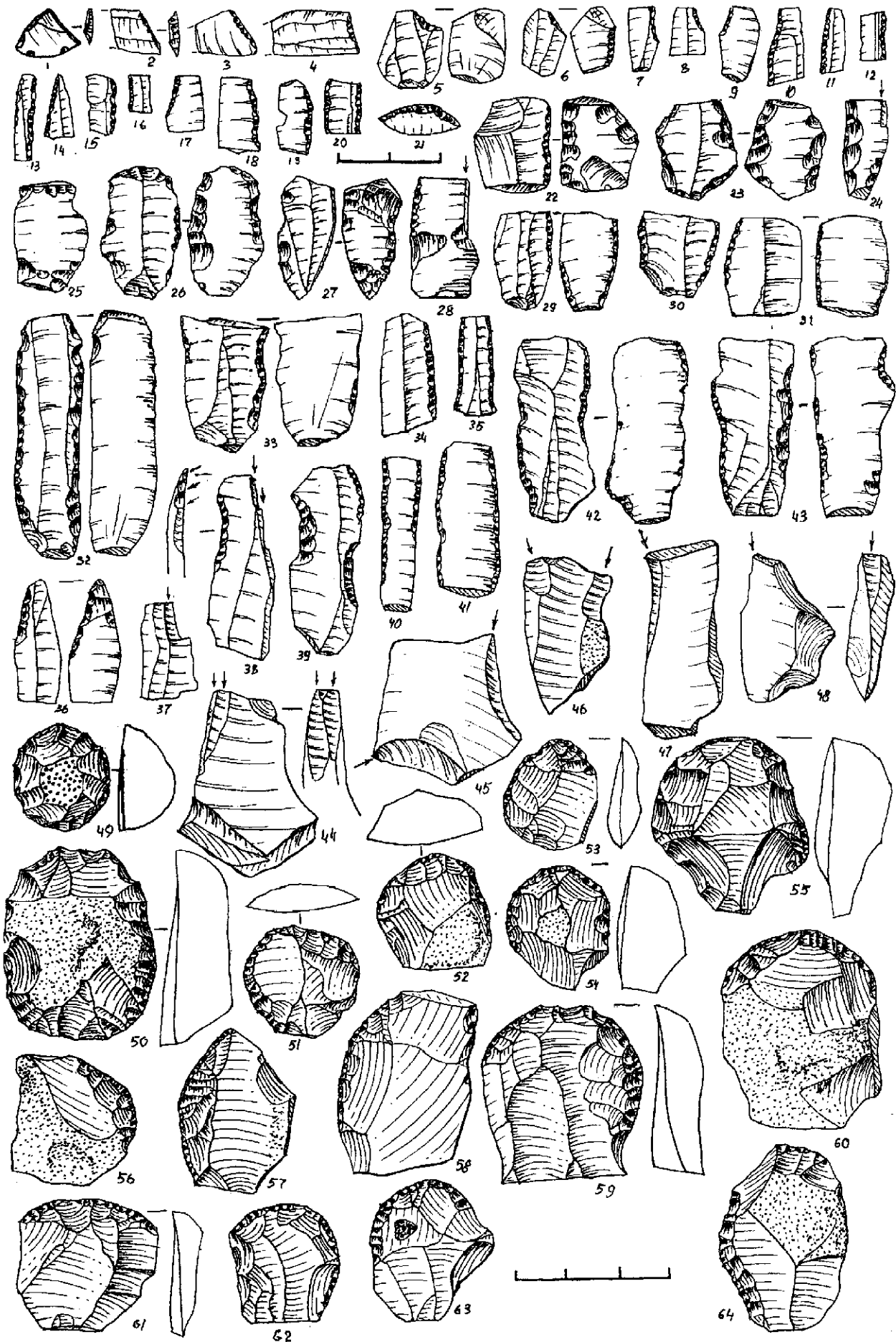

Рис. 119. Добрянка 3, розкоп 3. Крем'яний інвентар.

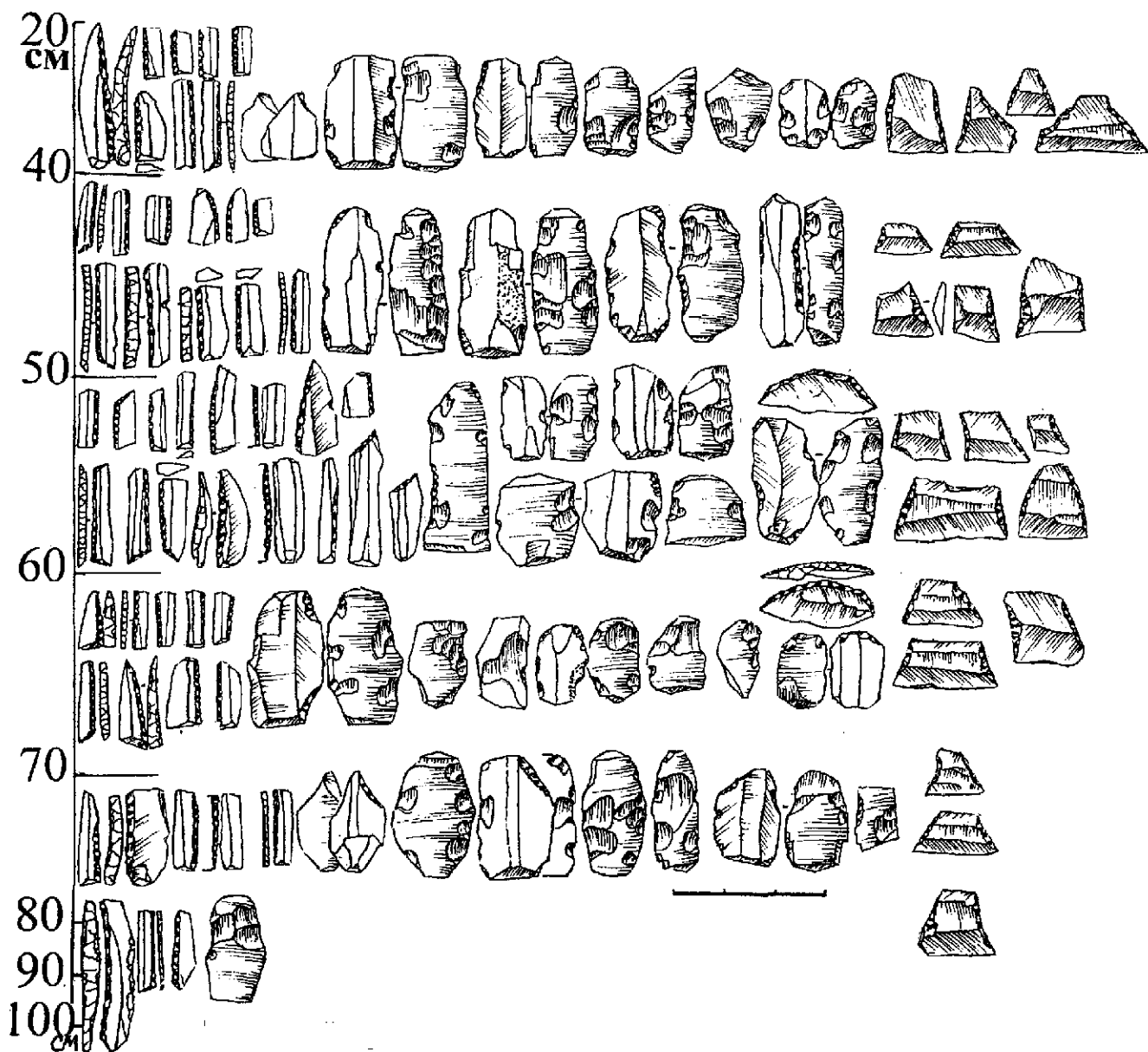

Рис. 120. Добрянка 3. Розкоп 3. Розподіл мікролітів за глибинами.

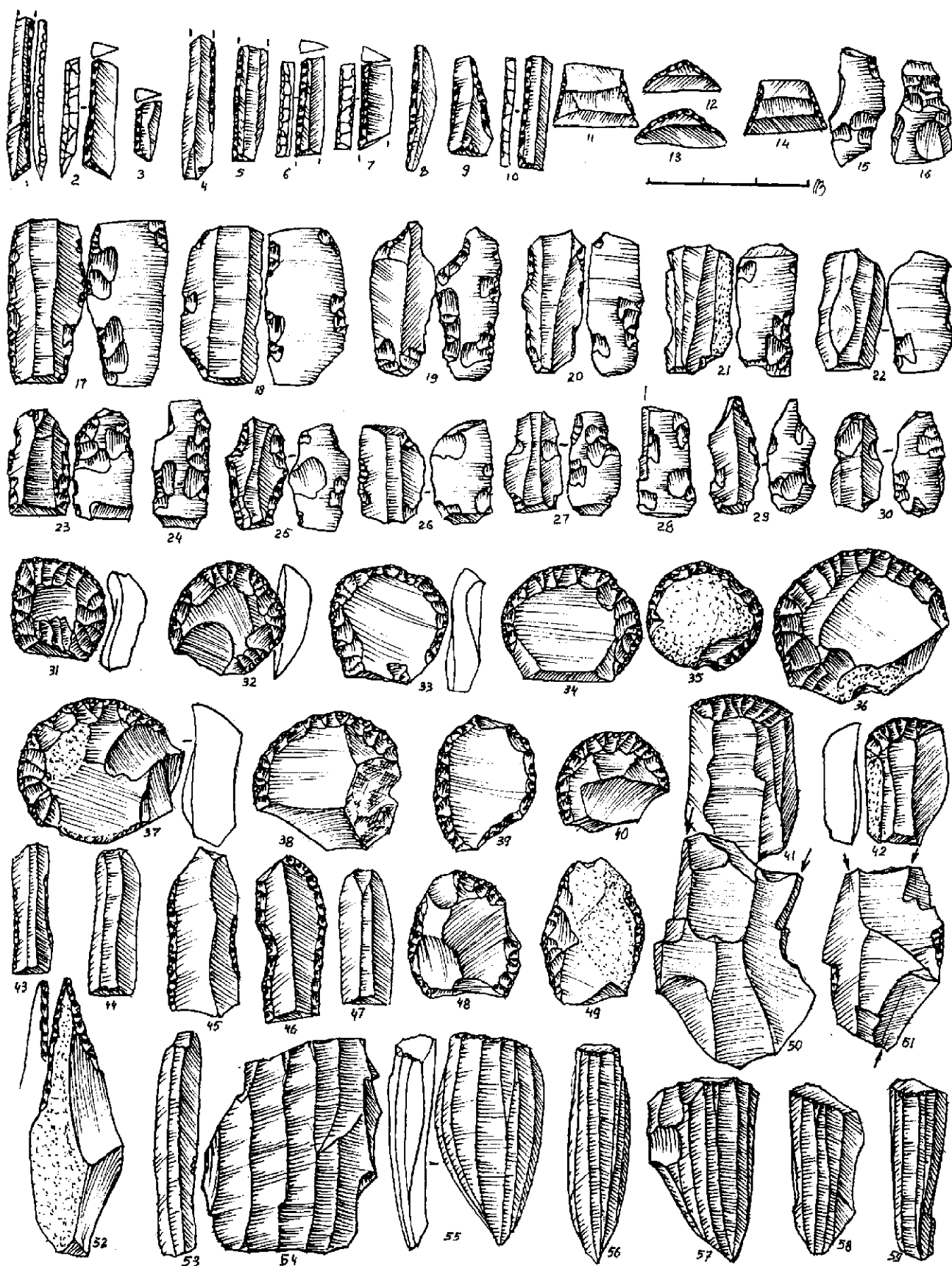

Рис. 121. Добрянка І. Крем'яний інвентар з розкопу 2005 р.

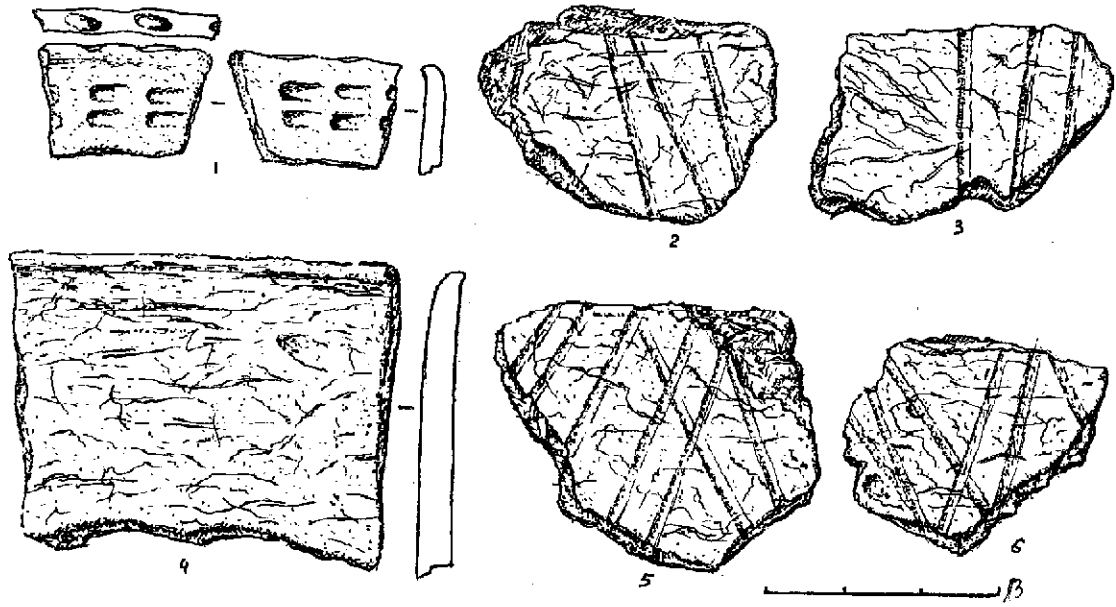

Рис. 122. Добрянка I. Неолітична кераміка (1-6).

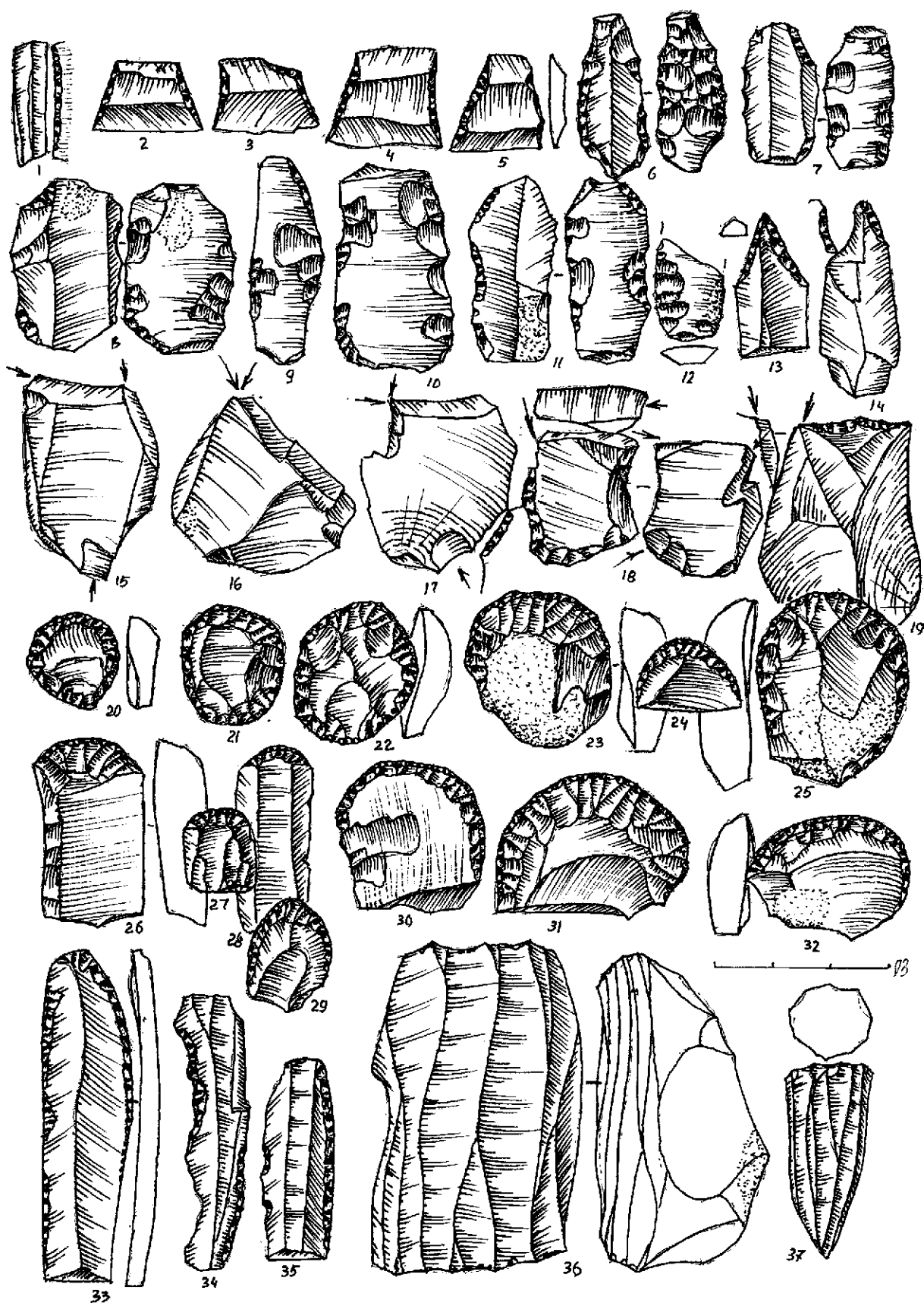

Рис. 123. Печери. Крем'яний інвентар, за В.М.Даниленком.

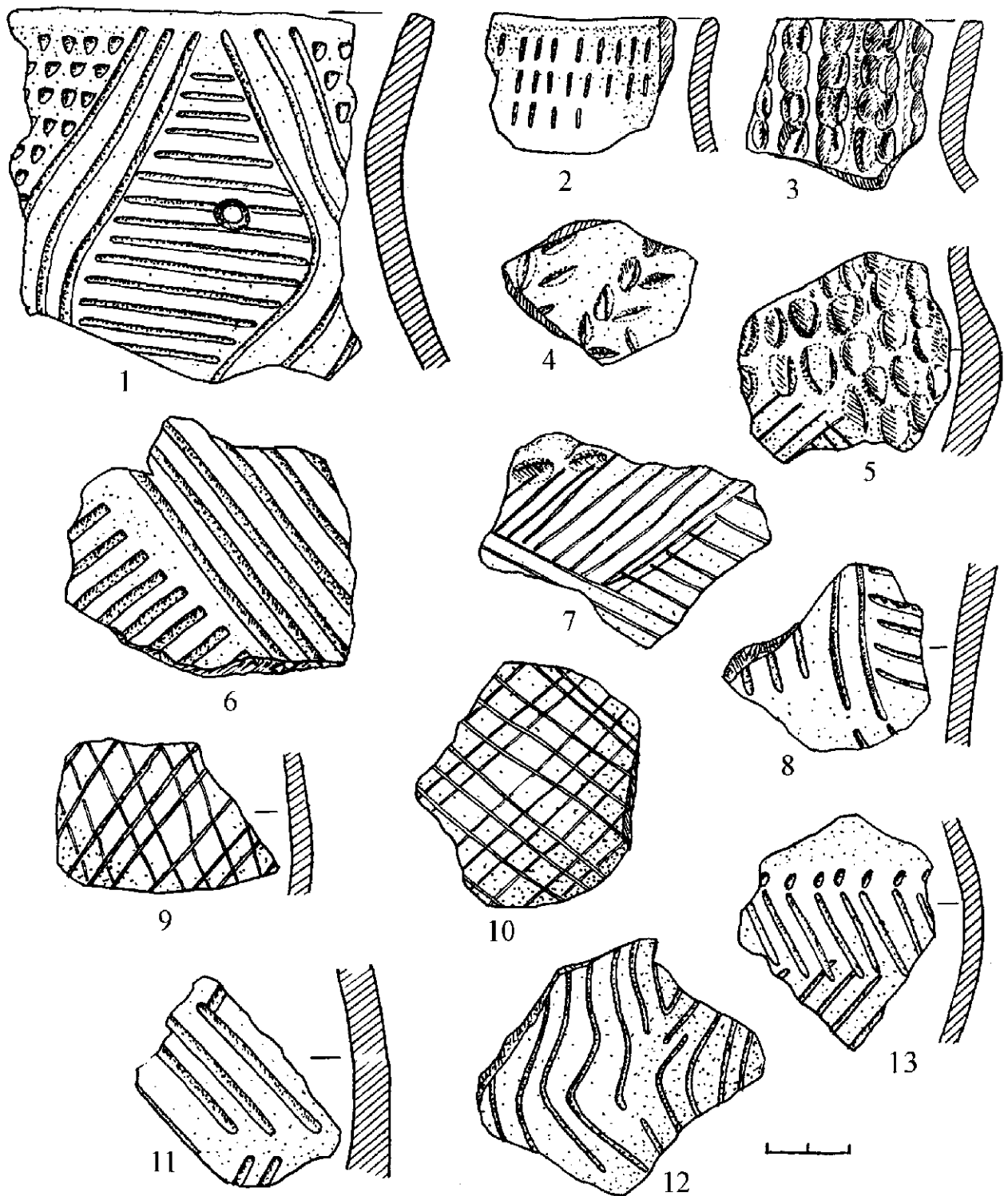

Рис. 124. Печера. Кераміка, за В.М.Даниленком. Рис. М.Т.Товкайла.

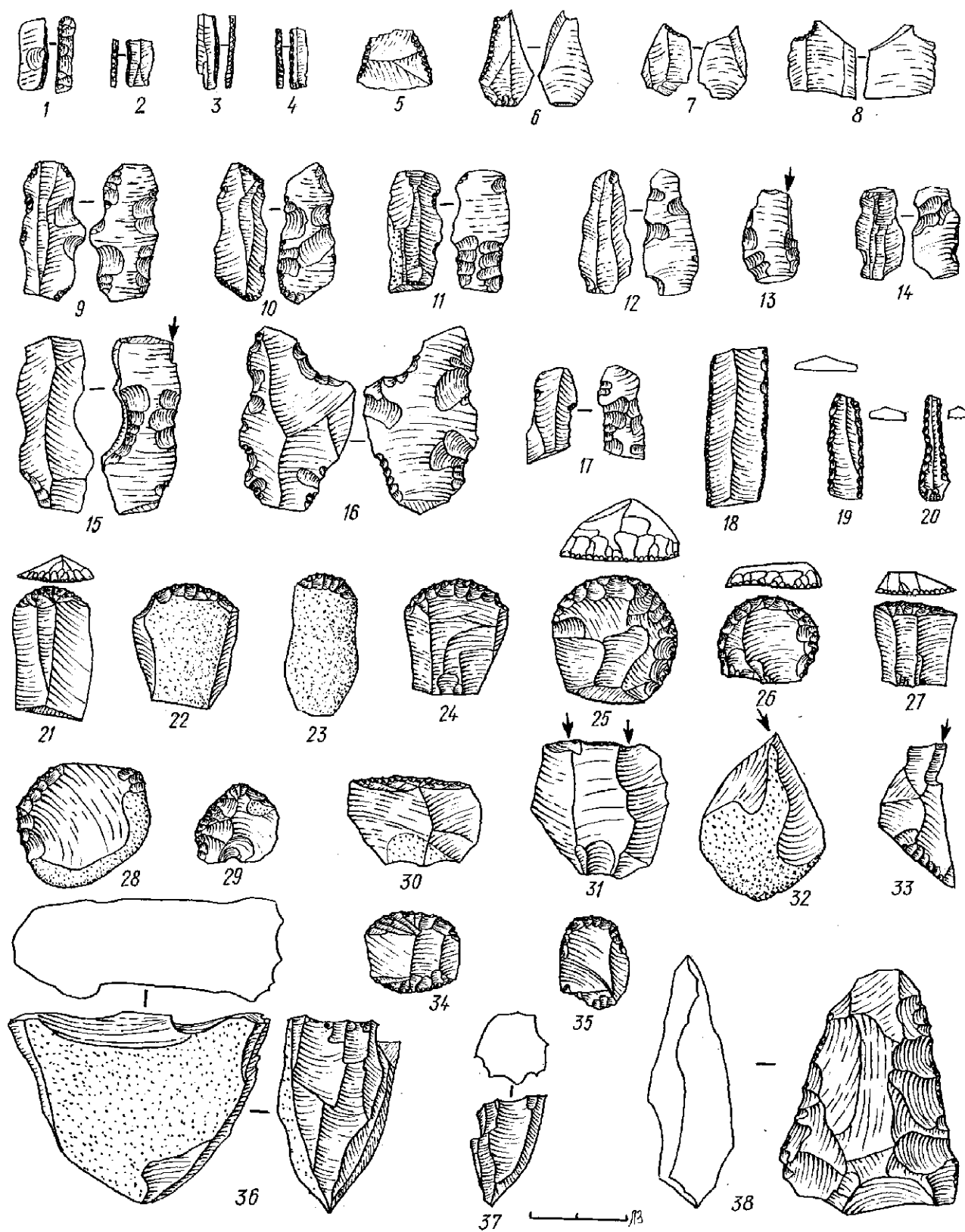

Рис. 125. Лазарівка. Крем'яний інвентар, за [Залізник, 1979].

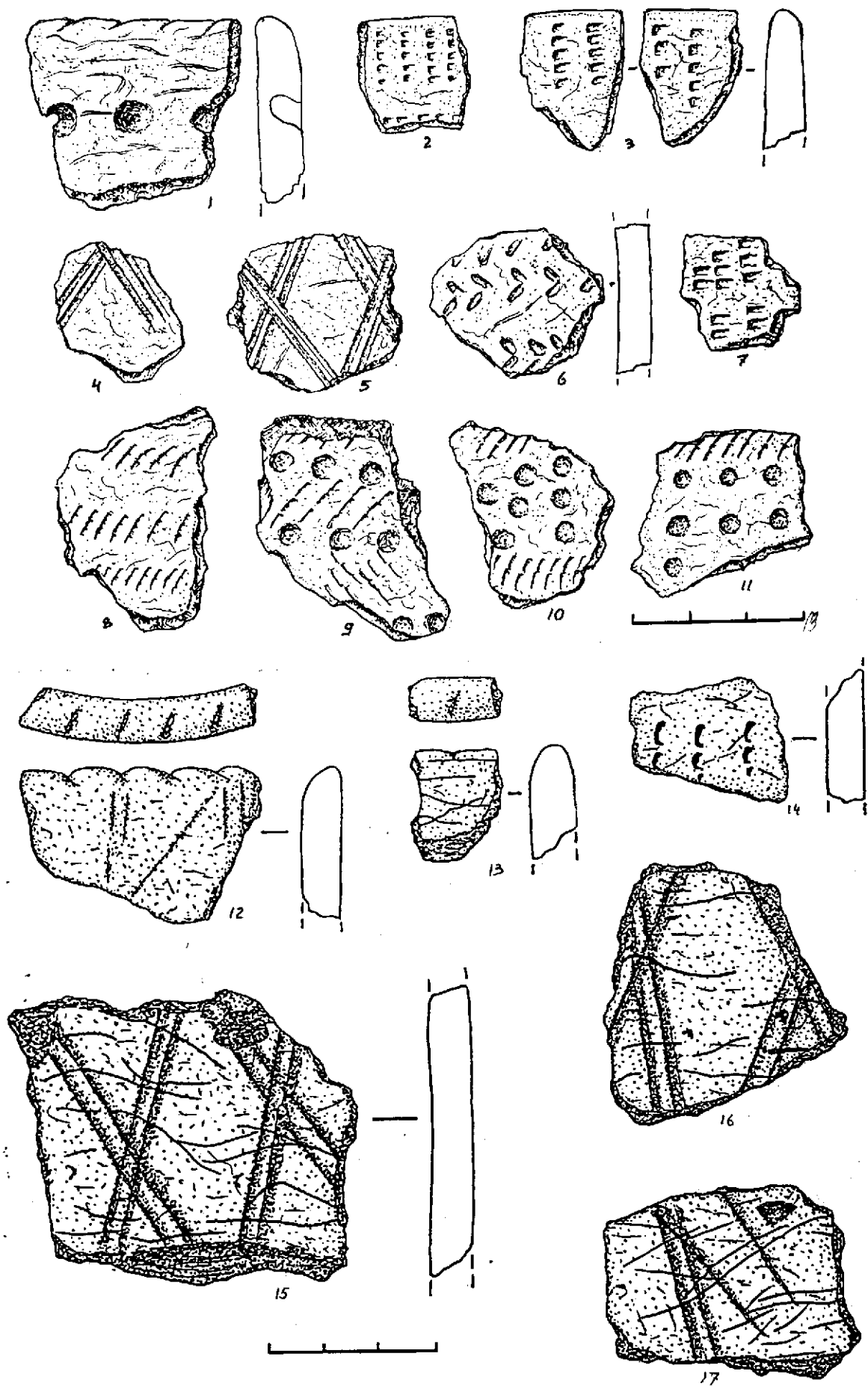

Рис. 126. Кераміка стоянок Лазарівка (12-17) та Крушники (1-11).

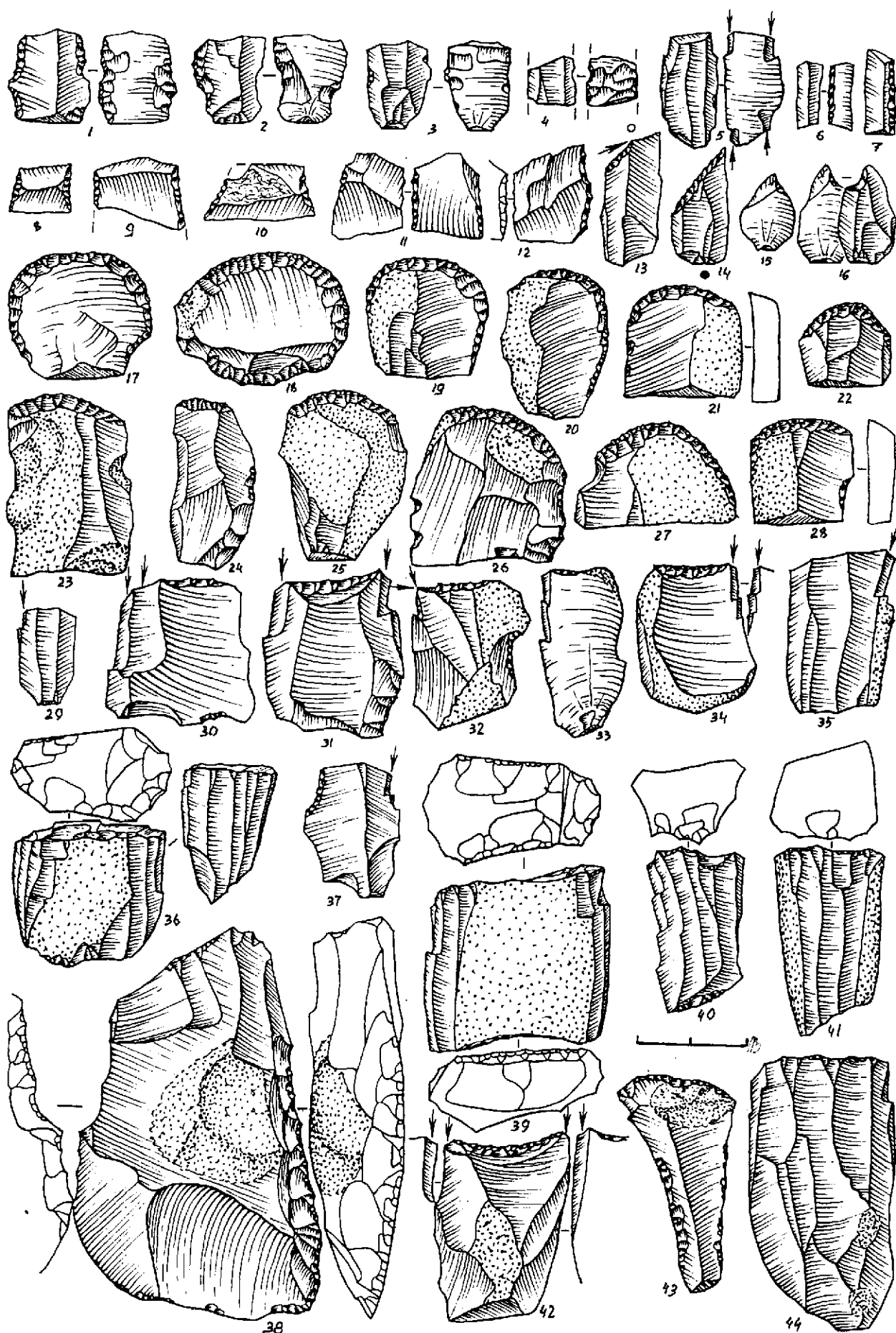

Рис. 127. Крушники. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізником.

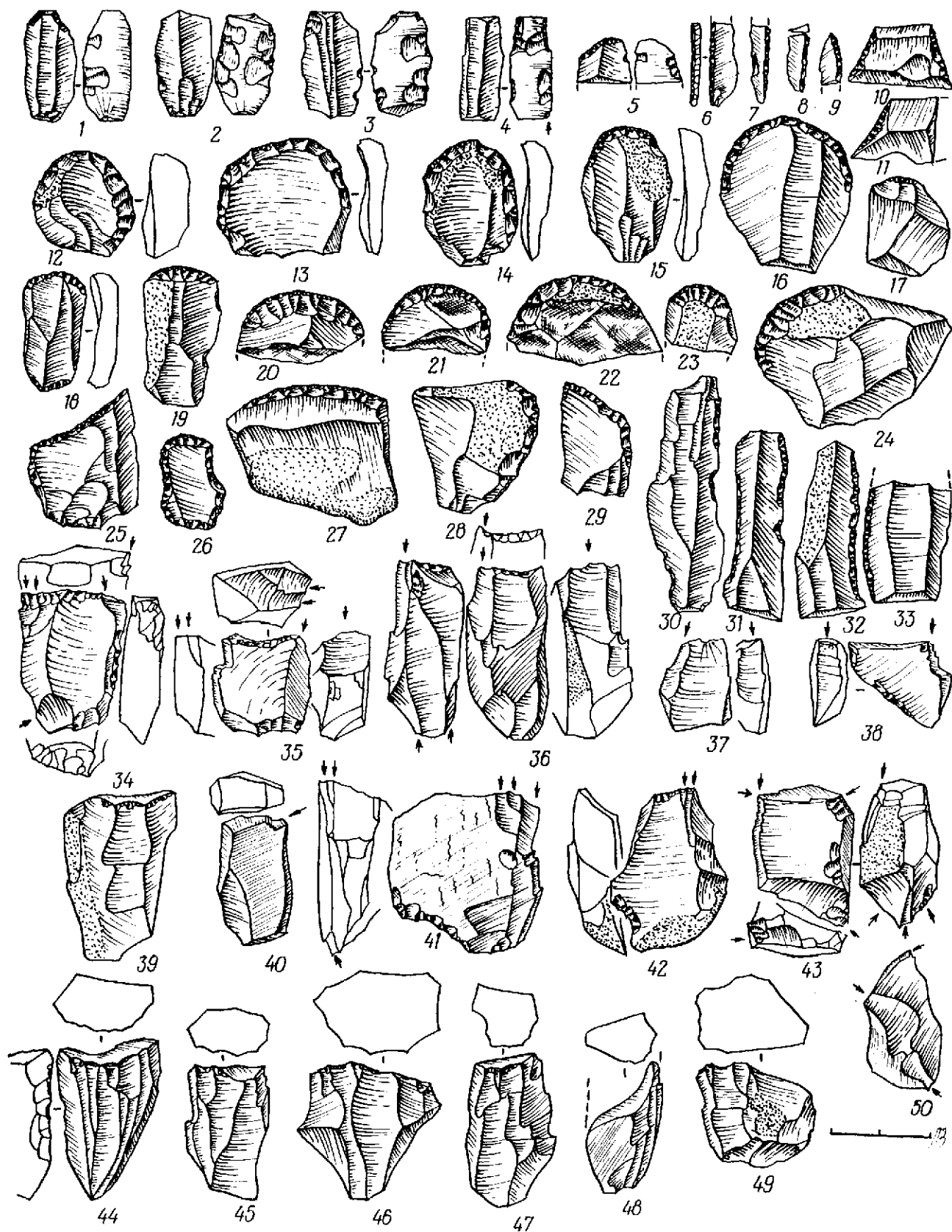

Рис. 128. Прибір 7а. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізняком.

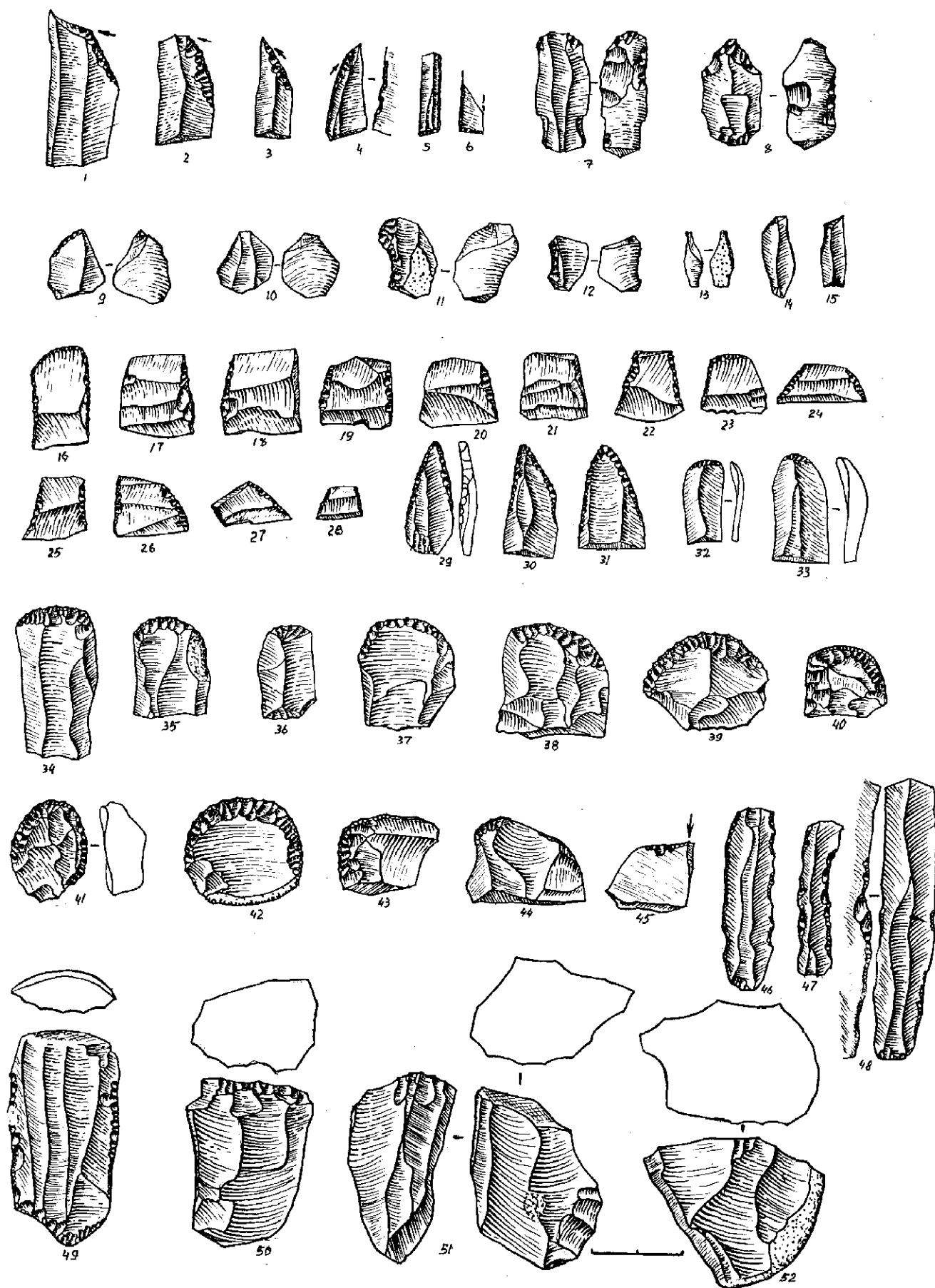

Рис. 129. Бородянка ЗВ. Крем'яні вироби, за Л.Л.Залізнякам.

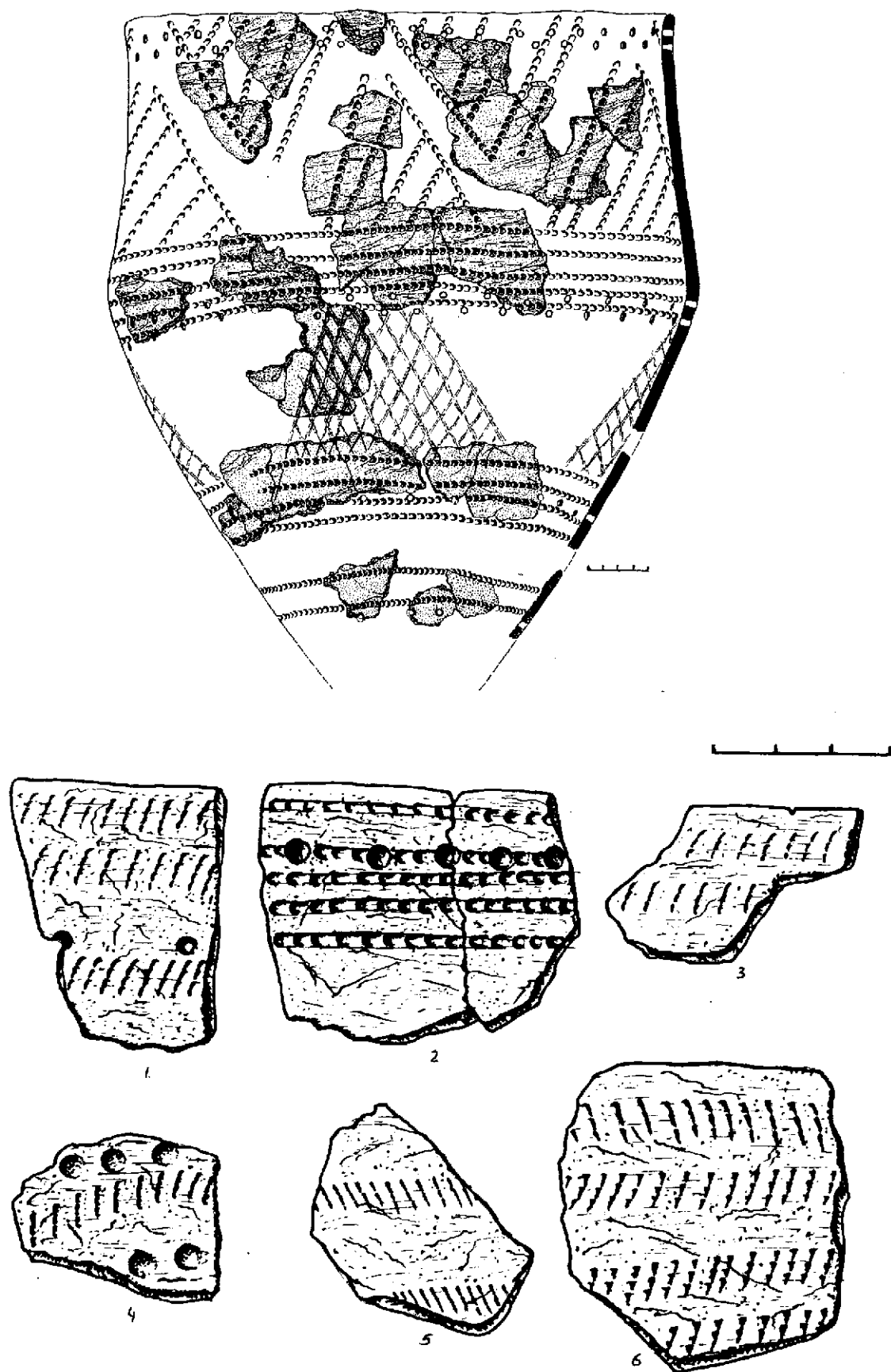

Рис. 130. Реконструкція Д.Л.Гаскевича горщика німанської неолітичної культури зі стоянки Нобель (матеріали Д.Я.Телегіна) та кераміка стоянки Бородянка ЗВ (1-6), за Л.Л.Залізником.

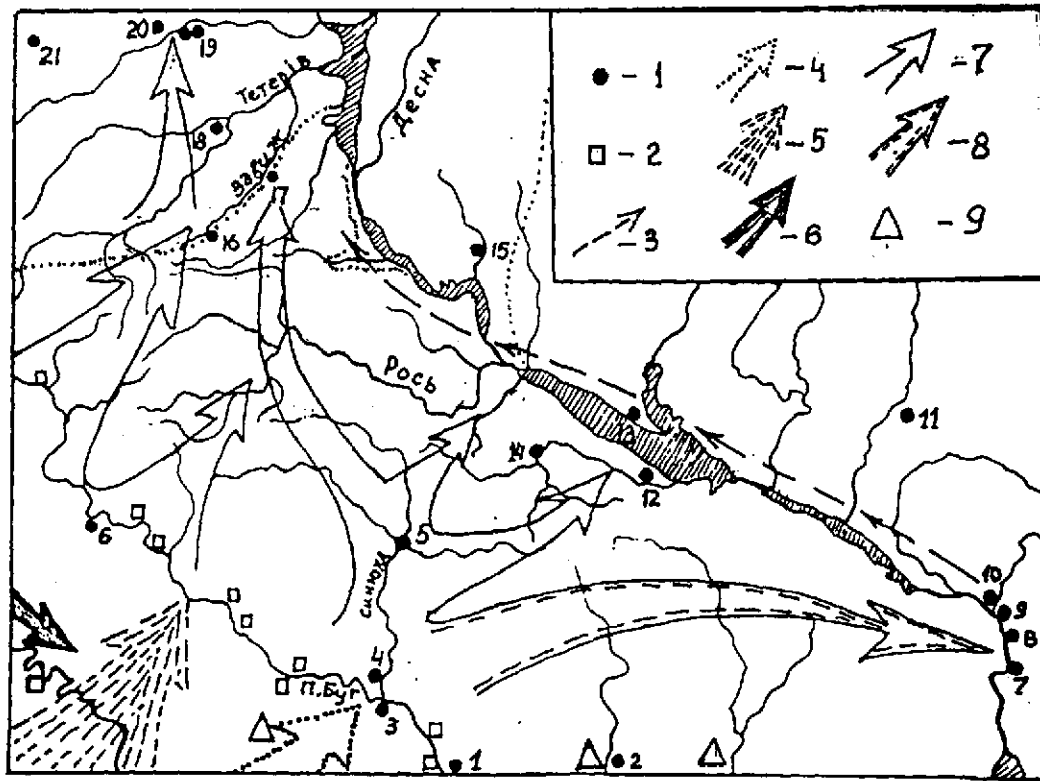

Рис. 131. Міграційні потоки на Правобережжі на межі мезоліту і неоліту.

Умовні позначки: 1- стоянки з кукрекським крем'яним інвентарем, 2- буго-дністровські поселення, 3- напрямок просування кукрекського населення, за В.М. Даниленком, 4- міграція гребениківського населення, 5- міграція людності культур Криш та Кукутені, 6- міграція носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, 7- напрямки переселення кукрекського та буго-дністровського населення, 8- міграція буго-дністровського населення у Надпорожжя, 9- північні стоянки гребениківської культури.

Стоянки з кукрекським крем'яним інвентарем: 1- Абузова Балка, 2- Сагайдак II, 3- Кінецьполь, 4- Синюхін Брід, 5- Добрянкa 1-3, 6- Гвоздеве, 7- о.Кізлевий, 8- о.Сурський, 9- Ігрень 8, 10- Поповий Мис, 11- Мала Перещетина, 12- Велика Андрусівка, 13- Чапайка, 14- Юрова Гора, 15- Борців, 16- Лазарівка, 17- Бородянка 3В, 18- Тетерів III, 19- Прибір 7А, 20- Крушники, 21-орма.

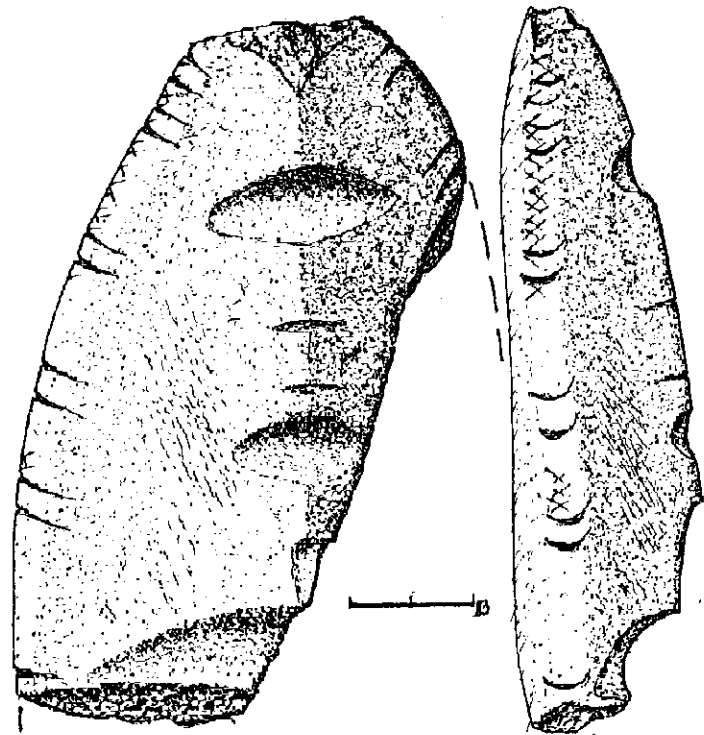

Рис. 132. Таценки. Уламок човника з тальку, за Л.Л.Залізняком.

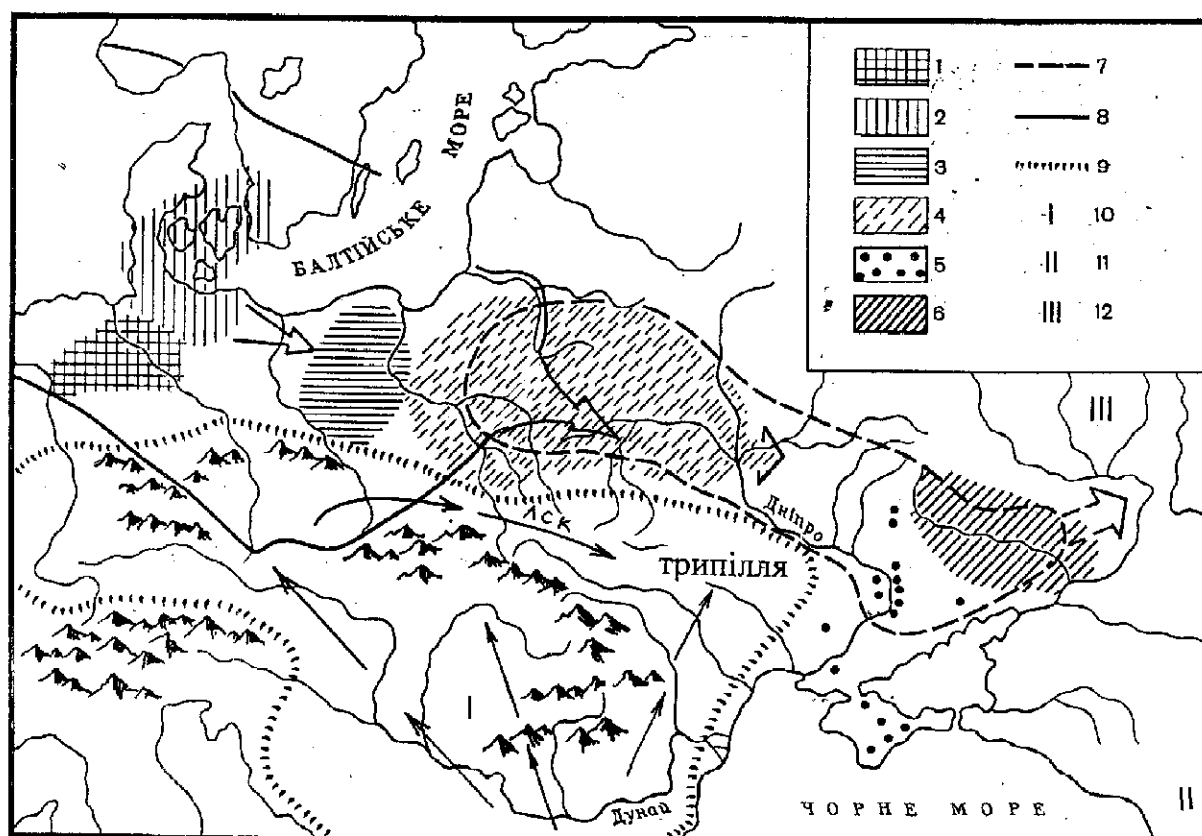

Рис. 133. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоевропейців (VII-V тис. до н.е.).

Культури пізнього мезоліту: 1- Лейден-Вартен, 2 – Олдеслоє, 3 – Хойниця, 4- Яніславиця, 5 – пункти знахідок яніславицьких вістер, 6 – донецька культура.

Культури неоліту: 7 – гребінцевої кераміки, 8 - лійчастого посуду, 9 – балканський неоліт, ЛСК. I – балканський неоліт, II – пракартвели Кавказу, III – прафіно-угри.

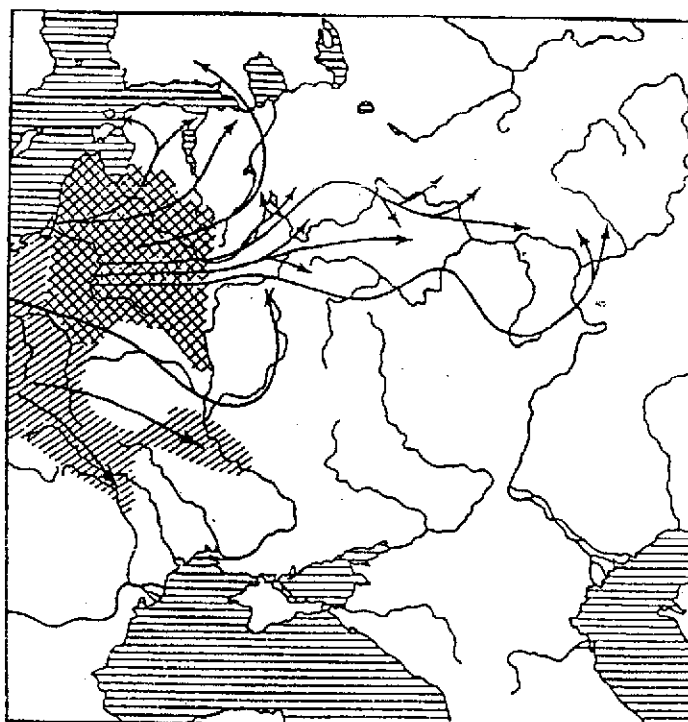

Рис. 134. Розселення індоевропейських племен шнурової кераміки на початку II тис. до н.е.